Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 26 (15000) ◆ 1993 чылдың февраль 10, среда ◆ Солунга ат салган шагы 22.30 Садар өртээ 4 рубль

Хүннүң МЕДЭЭЛЕРИ

Часкы тарылгага белеткел

ҮРЕЗИН-БИЛЕ ХАНДЫРТЫНАР

Часкы хову ажылдарынга белеткел дугайында чугаа кыла бээривиске, үрезин кандыгыл, ажыл-агыларда четчир бе деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир. Ол талазы-биле сан-түнү алырга, үрезини четпес ажыл-агыйлар база бар бооп турар.

Ынчангаш үрезин тыптынар, ажыл-агыйларга ол талазы-биле дуза көргүзер хемчеглерни республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу ап чорудуп турар. Чижээ, «Кызыл тараачын», «Революцияның чалбыыжы» совхозтар, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы үрезин садып, өске ажыл-агыйларга дузалап болур. Оон ангыда ол талазы-биле өске черлер-биле база чугаа чоруттунуп турар. Ынчап келирге, ажыл-агыйлар бо часкы тарылгага үрезин-биле хандыртынар аргалыг. Чүге дизе ону ол-бо черлерден тыварындан ангыда, ажыл-агыйларга болгаш тараачын ажыл-агыйларга үрезин садып алыр сорулгалыг 650 миллион рубльди чээлиге берген.

(Бистин корр.).

Кыштаглаашкын

АК-ХАЯНЫҢ ХОЙЖУЛАРЫНДА

Чөөн-Хемчик районда «Хорум-Даг» колхозта Калдар-оол Сундуевич Сарыглар удурткан Ак-Хая хойжу бригадада 16 кодан бар, оон 9-унда төрүүр хой кыштап турар.

Хой оолдаашкыны ында январь айда эгелээн, ынчангаш малчын коданнар аайы-биле баштайгы түнелдерни үндүрүп болур апарган. Кыштаглаашкынның байдалы интизи-биле ындазында багай эвес, малчыннар хойдан-на хураган дээш кызымак ажылдап турарлар. Бо хүннерге чедир хойжу бригадада 1200 ажыг баш хой оолдаан, ынча хураган онча-менди. Ынчаарга тус-тус малчынларда чымыштыг бо ажыл кайы хире чоруп турарыл? Дадар-оол Монгуштун коданында 190, Бора-Хопуй Кууларныында 120 ажыг баш хой тус-тузунда оолдаан, а Григорий Монгуштун коданында төрүүр хойдан 180 ажыг баш хой оолдапкан. Алдынган хураганнар онча-менди.

Кыштагларда мал чеми четчир, кыштаглаашкынны үре-түнелдиг эрттирери — малчын бүрүзүнүң бөгүндеги кол сорулгазы ол.

(Бистин корр.).

ЧЫМЫШТЫГ АЖЫЛ ЭГЕЛЭЭР

Мал ажылынга сагыш-сеткилиндеи бердинген кижилер ажыл-агыйларда кайы көвей. Чаңгыс чер-чурттуларывыстың ажыл-ижинден ону көрүп, билип чоруур бис. Ындыглар «Бай-Тал» совхозта база бар. Оларның бирээзи — Маадыр-оол Донгакович Бегзи. Мал ажылынга оон ажылдаан үези 24 чыл-биле санаттынар.

Арга-дуржулгазы улуг бо малчын эрткен чылын төрүүр 100 баш хойга онааштыр 85 хураганны камгалап алган. Малчын кижиге ажылдың эн берге үези кыш, кыштаглаашкын деп чүве билдингир. Ону канчаар ажыл эртери кышка малчынның белеткелиниде, кызымаандан, эрес-кежээзинден кончут хамааржыр. Маадыр-оол Донгакович бо кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенген, мал чеми ажырбас, четчир. Малчынның коданында төрүүр хою ам удавас ооллап эгелээр. Чай чок, харысалгалыг ажыл эгелээр, ынчангаш малчын аная ыяк белеткенип, малдың одар-белчиирин, сут-суттадын таарыштырып турар. Мал ооллаашкынын эки, үре-түнелдиг эрттиреринн малчынга күзеп каалы.

Кан-оол ДЕЛГЕР.
Бай-Тайга район.

ШЕҢНЕЛИГ ФЕРМАЗЫНДА

Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң Шеңнелиг фермазынга чыл эгезинден бээр аныяк зоотехник-бригадир В. С. Тиинмей ажылдап, ону удуртуп эгелей берген сөөлүнде байдал элээн экижий берген.

Моон мурнунда чылдарга бодааргa, мал-маганывыстың байдалы черле чүгээр деп болур.

Саанчыларга, бызаа ажаакчыларынга, кадарчыларга, одакчыларга эртен, кежээ амданнынг чаагай аъш-чемни кылып бээр столоваяны ажыткан. Оон поварлары Руслан Увангур, Тамара Чопаа эки ажылдап турар, изиг чем үргүлүү белен турар.

Дүнеки кадарчыларга, таңнылдарга дыштанып алыр, удуур-чыдар черлерни тургускан.

Ферма удавас арат ажыл-агыйынче азы кооперативче шилчиир деп турар. Ону ынчаар эде организастаарының дугайында чугаа чоруп турар.

Мөнгүн-оол САРЫГЛАР.
Каа-Хем район.
Суг-Бажы суур.

ДУЗАЛААРЫ-БИЛЕ ЧОРУПКАН

Улус өөредилге министринин оралакчызы Любовь Марченко удурткан бөлүк Сүт-Хөл районуун улус эредилге киллизинге, школаларынга практиктиг болгаш методиктиг дузаны көргүзери-биле 16 кижи чорупкан.

Республиканың Башкылар билиг бедидер институдунуң 10 специализи школалар бүрүзүнге методиктиг дузаны көргүзүп, башкыларның эрттирип турар кичээлдеринге олуржур. Ол ышкаш Улус өөредилге министерствозунуң бөлүк ажылдакчылары районда тургустунган өөредилге, уруглар албан черлеринде шинтпирлеттинмейн турар ажылдарны сонуургап көөр болгаш боттуг дузаны көргүзер.

ШЕФ ДУЗАЗЫН ЧЕДИРГЕН

Чаа-Суур ортумак школазының 8-ки классчылары эрткен улуг-хүнде Ирбитей өшкү бригадазының малчыны Конгар Кежиктің кажаазын коптарып бергеннер.

Класс башкызы Людмила Түлүш өөреникчилери-биле бир удаа эвес шефтеп турары бо. Олар бо бригаданың малчыннары-биле керээ чарып алган.

Ажылдаан акшазын чыып алгаш, боттарынга ажыктыг чүүлдер садып аар деп турар.

Амгы үеде өөреникчилер рыноктун негелдезин биле берген-дир. Малчын өөреникчилерге четтиргенин илередип, аъш-чемин салып, аъткарган.

Маадыр-оол ТҮЛҮШ.

Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он тоску сессиязы

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ ТУРГУЗУУНУҢ ДУГАЙЫНДА

Чоокта чаа-ла ТР-ниң Дээди Совединин 18-ки сессиязын эрттирип турган ышкаш ийик, ынчан тос-тостун 40 ажыг градус чыккылама соогу турду, ам ТР-ниң ээлчег чок 19-ку сессиязын дүүн, февраль 9-та, Кызылда Чазак бажыныңын хуралдаар залынга ажыдып турда, крышалардан эрээн хар дамдылап бадып, часкызы сүргей апарган. Ынчаарга, ынчаарга, ынчаарга,

КЫШТАГЛААШКЫН: малчын коданнарда

ХООРАЙДАН КЕЛГЕН МАЛЧЫННАР

Менгити биле Серекмаанын коданында төрүвес дишкени огду хураганнары январь 10-ан эгелеп түлүктеп төрүй берген. Чүге дээрге эрткен чылын ол хураганнарны кадарып алган Монгуштун аалынга ыш кошкар чайлаан. Төрээн огдуларының сүдү чок, хураганнары аштап өлүп эгелээн, ара шай-биле эмискиктээрге, болу болбас, оон кадында амдык хойлар төрүп чадааш, өлүп каары база бар.

Сүт-бараан фермазындан инек ачылаарга, боттары бе-ан план күүсеткейн турар ээш, хоржок болган. Ам кан-аар, суурда чүрттап турар лександр Салчактын хүү нээн хөлезилеп алганнар. Ол уянныг инек хүнде дөрт литр ут бээр, оон-биле эмискиктеп ургаш, хураганнарын хорам-азын намдаткан.

Кадарчыларын бир бергеп турар чүвези — чырык чо-у. Демир удазын шөйгеи ча-лар өдекте, трансформатор ажа чанында, чүгле кажаа-е тудуштурар үүс метр хире дазын херек. Эрткен чылдын оябрьда-ла чырык болуруп овхозтун эрги директору аззан турган. «Хүнүн даар-алап» түрза-түрза чыл ажа-ерген. Менгити биле Серек-аа чүве чылдыр, мегелээр ки-лерге хөнү чок. Олар ыяандан тура, шынчы, аззанда албан күүседир, шак-а чагыртып өөренген. Менги-и культураның республика ергелиг улуг организациязын аргалап, Серекмаа школа ди-ректорлап, башкылап хооран олгаш корум-чуруму эки би-лирлер.

Чырык чок кажааже суйбаның кирген саныда-ла чагы-ларга, кажаа эргининге бажын бо-ла үзерлер. Карангы, дүмбей дүне кажааже бир шак чартык болгаш-ла кирер, ийи печка одаар, төрүттүнген хураганнар алыр, төрүп чадай бергешнерин ушта тыртар, ооп, бергезин чүү дээр! Даргаларның чылыш чогун бо-ла чугаалажып, хомудаан орарлар. Дүү залакчылары — Галина биле Биче-оол эвес болза, олар — кырганнар чүүү кылып шыдаар боор. Дүн-хүнүн 24 шагында дыштанып, үдүп алыр чай чок. Ол хиреде шалыны эвээш, айда 1300 рубль, ийи кадарчы каттышкаш 2600 рубль ап турар.

Мен бодаарымга, хүүда малы чок-даа, бар-даа кадарчыларга бир кварталда-ла бир хой эъдин чигеткен өртекке садарын чөпшээрезе ол-даа болза деткимче болгу дег.

Менгити биле Серекмаа ундарап, ыгланнавас, быжыг тура-соруктуг улус. Дузалакчы кадарчылары база ындыг, оюн-баштак, катны-хөлүг. Эртен кежээ хураган ыдар, оглун хо-зар тогдулар алзын, тоотпалай бергенде, кажаа иштин сурунуг үннер доля бээр. Ылангыя Галина Санчай-ооловна уяранчыг ырын үзүн сүүк кылдыр ырлай бээрге, тепкиленип, чүткүп турган хою таалааш, шимчевейн баар.

Черле ынчаш мериное уксаалыг, чыл ашкан тогду хураганнарга кошхар салып болбазын, «Енисей» совхозтун хоочун малчыны чораан, көрбээни чок бир пенсионер мынчаар чугаалады:

— Өршээ хайыракан, чүнү көрбедим дээр, бүгү назыда хойдан халбактанып келдим. Мериное хойнун хураганы ышкаш өлүүчел, бак мал чок чүве. Илгин тас, бичии-даа соок шыдавас, аарычалы база кончуг. Мериное хойларга дөнен четпээнде, кошкар салып болбас, сүдү чок болур. Инектин чалан сүдү-биле чеже-даа эмискиктеп турунда, кырлып каар чүве болгай. Чаш хураган кезиинин аа сүдүн эммээн шаанда мал болуп шыдавас ийин. Чаа оон кедерезе мериное тогдулар төрүп чадааш, өлүү көвүдээр хайлыг мал болбазыкпе.

Тыва хой болза ажырбас, дөпеннинде төрүдер. Тыва хойлуг черге хораан чамдык даргалар оон-биле мериностун ылгалын билбес, кижи-биле маргыжар: «Хой черле дөпеннинде төрүүр ужурлуг» дээрлер. Теория-биле практиканы холбан билбес аныяк зоотехниктер ынчангаш хамык малды кырып турар боор чүве бо. Мериностар тыва чүрттунга таарышпас, ызыг чүрттарның малы деп бодаар мен, оны та чүү кижи сөөртүп эккелген чүве. Амгы үеде мериностар тыва хой-биле хайнакташса-хайнакташса, кандыг-даа уксаазын чидирген хойлар көвүдеп, үендаян барган ийин. Бистин чүрттувустун агаар-бойдузунга таарышкан чаңгыс аай тыва хойларны өстүрзе эки деп бодаар мен — диди.

Бо хоочун малчынның чугаазынга бүрүшү-биле каттышпас аргам чок болду.

Январь ортан үезинде совхозтун даргалары келгеш, кажааже кирер, хураганнар көөрдей бээрге, Серекмаа киирбээн. Чүге дизе эрткен чылын ламаларга мөргүл кылдырарга: «Улуска кажаанар бакылатпанар» дээн. Оон аңгыда 1992 чылдын январьда «Кара-Хаак» совхозка малчыннап турда, хураганнары 52 чеде бергенде, совхозтун директору, бригадири баштаан улус келгеш, оларның кулактарын үттеп, дүгаарлап каашы чоруткан соонда, бир хураганның кулаадан хан төгүлгеш, дораан өлген. Оон соонда хураганнары өлүп-хырлып турып бергенин база сактып келген, ында база ужур-ла бар.

Ниитизи-биле бүгү малчыннарның чымыштыг берге ажылын билбес, оларның амыдырал-чүртталгазынче сагыш салбас, хүндүлевес дугайында солун, сеткүүлге, радио, телевизорга-даа көргүзүп, чугаалапла турар, а херек кырында малчыннарже кичээнгей салырдан харын дорайтап турар. Автолавка малчыннарга кончуг хаая баар, суур садындан хлеб садып алыр дээш баарга, силерни автолавка хандырар ужурлуг дээш, тоовас.

Манда бир чижекти киирип көрейн:

Бо чылдың январь 15-те Менгити Кызылда уругларынга чораан, 16-да чанар дээш дан бажында автовокзалдың кассазынга келирге, билет бербээн, олут чок болган. Дистанционный петчерге келгеш, чөвүн сөгдеп дилээрге, олуртуптар болган. Билеттиг улус кирген соонда, аныяк уруг чолаачыже көргеш: «Эш, Ярлыков! Бо малчынны Зубовкага чедир ап алам, акшазын алгаш, биледин бодун бижип бер» — дээрге: «Амгы үеде малчыннар хүндүткел чок болган шаг-дыр бо, олут чоктур, чадаг кылаштап чоруй баргай аан»—дээш, маткалааш, шокарарын калган хире чаактарын дырыштырган.

Менгити малчынның шынзылгазын көргүскеш: «Малчын ашак-тыр мен, оглум, ыя аразынга тура-даа чеде бээр мен» — деп дилээн. Чодаачы хөлүгүр кара арның дендии дүрзүнчүг кылдыр көриүп келгеш: «Ол сөзүнүнче азырып-каш, бышкырыптар чүвем-дир» — дээш үндүр идипкен. Малчынның сеткили дендии хомудап, дедир келгеш, даартагының биледин садып алган.

Менгити чаныр ора, совхоз директорундан электри чырын кылып бээрин дилээрге, чоокку хүннерде болурун аазаан.

Январь 26-ның хүнү — Серекмаалларга өөрүнчүг хүн болган: Ильичиниң лампочказы чырый берген.

— Эр-хей, Бежендей Оттуг-оолович, аксын ээлээн! — дижип, директорунга өөрүп четтиргенин вледедип, ырлажыпканнар.

Мээн бо материалымда чамдык барымдаалар бүгү малчынларның амыдыралынга, негелделеринге бүрүн хамааржыр боор деп бодап чор мен.

Саая БЮРБЕ.

ЧЕДИ-ХӨЛДҮҢ АЖЫЛ-АГЫЙЛАРЫНДА

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейниң эрткен неделяда чаа тургустунган Чеди-Хөл районга чораанының дугайында солуннуң мурнунда үнген номеринге дыннаткан турган болгай. Ам ол ужуражылгаларның дугайында бистиң корреспондентивистиң тайылбырын моон адаанда парладывыс.

Ол хүн Кызылга кыштын сөөлгү айының эгези-даа болган болза, дыка чылыг болган дээрзин чон сактып тур боор. Ынчалза-даа Чеди-Хөл районнуң улуг суурларының бирээзи — Элегеске кээривиске, чамдык бажыннарның кыындан хар бичиилеп, чоорту эрип эгелээн-даа болза, кыш бодунун туружун элекке дүжүп бербес дээнзиг, хүндүскү чывар-биле бисти элээн «сүйбап» каап турду.

Элегес көдээ Совединиң даргазы Александр Сандакович Оюн бисти үткүп алгаш, суурнуң ажыл, амыдыралының дугайында элээн таныштырып, чугаалады. Амгы үеде Элегес суурда 400 ажыг өреге бар. Чүрттакчы чонунуң саны 2 мүн ажып турар. Мурнунда 100 ажыг орус өреге турган. Ам артканы — 10 өреге.

Бо хүннерде С. Тока аттыг совхозтун чамдык ажылчыннары—чолаачылар, механизаторлар дыка эвээш акша-шалыкны ап турар. А ажыл-агыйның күрүнеге өрези ниитизи-биле 13 миллион рубль четкен.

Ажыл-агыйның малчын коданнарында хүй оолдаашкыны чоокта чаа эгелээн, бо хүннерге чедир 200 хире хой оолдапкан, хураганнары менди. Кижилерниң хүүда малы өзүп көвүдеп турар дээрзин Александр Сандакович дыннатты. Суурда 600 ажыг инек, бызаа, молдурга бар. Хаван 900 ажыг, хой 300 хире болгаш өшкү саны 1500 ажып турар. Ол эки.

Амгы үеде Элегесте 5 арат ажыл-агыйы тургустунган. Оларның чамдыызы машина-тракторну садып ап эгелээн болгаш ажыл-херек бо талазы-биле чүгээр шуудан турар деп болур. Бо ажылды ам-даа шуудадыры көдээ Советтин дорт ажылы болур дээрзин сагындырары артык эвес. Арат ажыл-агыйлары эрткен чылда орулга чок болган. Кандаашкын база болган. Тургустунган арат ажыл-агыйлары чүгле чаңгыс ажыл кылбайн, харын малды тутпушаан, черни болбаазырадып, аваа аңгы-аңгы продукцияны өстүрери күзенчиг. А арат ажыл-агыйын демниг болгаш ажылгыр-тывынгыр кижилерге чөпшээрээр болза эки. Бир эвес ажылдан шыдавас улуска ону чөпшээрептер болза, оон хол куруг үүгүп болур болгай. Кымга-даа ажык чок.

Бо чылдың февраль айдан эгелээш, моон мурнунда совхозтун салбыры турган Чал-Кежиг аңгы ажыл-агый болур дээш чарлып турар. Машина-техниканы, черни, мал-маганны, еске-даа өнчү-хөрөнгүни үлежип эгелээн. Ындыг-даа болза оон үлежиишкинин кончуг шын эвес чорудуп турар. Бирээде, ийи суурнуң төлээлеринин хуралын чыгбаан. Ийиде, бо үлежиишкинге Танды районнуң көдээ ажыл-агый эргелели болгаш еске-даа черлер киржип турар.

Оон ынай чер, мал-маган, техника үлежип турган, ону барык денге чорудуп турар. Ол кончуг төптүг эвес. Чүге дизе Чал-Кежиг суурда 170-не хире кижи чүрттап турар. Оларның аразында ажылчыннар, механизаторлар болгаш чолаачылар саны дыка эвээш. Чазын тараа тооруп ye кээрге, каш бообак кижи черни канчап чарарыл, тарааны кым тарыырыл, ынча хөй машина-техниканы кым башкарарыл дээш, оон-даа өске айтыыглар тургустунуп кээр. А бут кырынга быжыгын, ажыл-агыйны шуудадып алыры бо берге, нарын үеде чүден дора болгай. Ону кылырда баш удур санап, бодап, дүгуржуп алыры күзенчиг турган. Чал-Кежиг дээрге эрги, сандаргай суур болгай. Оон тудуун сайырадыры база — бирги черге-нин айтыры.

Өнчү-хөренги хуужудулгазында оон-даа өске чамдык түүлдер база шын эвес болуп турар.

К. А. Бичелдей суурга чоруп турган, садыг-магазиннерниң, Культура бажыңының болгаш өске-даа черлерниң ажылын база сонуурган көрген. Ажылчын кооперациянын чоокта чаа кирген даргазы Валерий Тасович Куулар чонну аъш-чем болгаш идик-хеп база өске-даа барааннар-биле хандырар дээш багай эвес ажылдап турар. Садыгларда чигеткен өртектиг крупаларны, макарон кылыгларын болгаш еске-даа аъш-чемни доктаамал садып турар. Бо талазы-биле чонунуң хомудалы чок.

Элегес өртүмек школазында байдал багай эвес. Школада башкылар саны четчир. Ындыг-даа болза чаа школа тудуун чорудары негеттинип келген. Оон төлевилелин кылган. Бир эвес туйбудан ону кылыр болза, ажыл улуг, өртээ база талыгыр апаар. А ол тудугну кым кылырыл, аваа кымнар ажылдаар дээрзи амдыызында эки тодараттынмаан болуп турар. Бо талазы-биле школага башкылар-биле ужуражып турган, Каадыр-оол Алексеевич бодунун бодалдарын илереткен болгаш коллектив кежигүннериниң сонуурган турар өйтырыгларынга тодаргай харылларны берген.

Ол хүн К. А. Бичелдей Чал-Кежиг суурга болгаш чамдык малчыннарга четкеш, чонунуң амыдырал байдалдарын, ажыл-агыйының кандыг чоруп турарын көрген.

Элегес суурнуң чону-биле ужуражылга Культура бажыңында эрткен. Анаа чүрттакчы чон, школаның улуг класстарының өөреникчилери хөйү-биле чыылган. Республиканың чүрттакчы чонунуң амыдырал байдалдарын, ажыл-агыйның кандыг чоруп турарын ДС-тиң Даргазы тодаргайы-биле чугаалаан болгаш чамдык перспективтиг түүлдеринин дугайында допчузу-биле чонга тайылбырлап чугаалаан, оларның салган айтырыгларынга харылларны берген. Ол кежээге «Тыва» ансамбльдин артистери аалдап баргаш, боттарының солун концертин бараалгаткан.

Дараазында хүнде К. А. Бичелдей Хову-Аксы суурга четкеш, Чеди-Хөл район Совединиң бирги организастыг сессиязын эрттирген. Анаа район Совединин даргазына моон мурнунда Танды район Совединиң даргазынга ажылдап чораан дуржулгалыг ажылдакчы Борис Дээкович Сат чажыт бадылаашкынның түннелинде сонгуттурган. Ол хүн ДС-тиң Даргазы Хову-Аксы суурнуң чону-биле ужуражылганы эрттирген болгаш Чазактын амгы үеде кылып чорудуп турар ажылдарының боттанып тура-[illegible] дугайында тодаргайы-биле чыылганнарга чугаалаан. Аныяктар айтырыының, кем-херек үүлгедиишкиннинге хамаарыштыр ол бодунуң бодалдарын чонга чугаалаан.

Элегеске болгаш Хову-Аксы суурларга ужуражылгалар чонга-даа, ДС-тин Даргазынга-даа ажыктыг болганы чугаажок. Чон-биле харылзаа — ажылдың эң кол хевирлериниң бирээзи.

Виктор КАРА-САЛ.
«Шыннын» корр.

ХОРАМЧА ЭВЭЭШ

Чажырып канчаар, өрткен чылгы кыш Сүт-Хөл районнуң ажыл-агыйларының малчыннарына аажок «дошкун» аажызын көргүскеш барган чүве. Хамчык, чүттан мал-маганга карага-когарал хөй болган. Оон уламындан мал бажының өзүлдези көзүлдүр-ле чавызап баткан.

Районнуң ажыл-агыйларында о чылын төрүүр ужуруг 10 [illegible]уц 120 ажыг хой бар. Чоокку хүннерге чедир оларның 095-и оолдаан, оон 6032 хураган камгалап алдынган. Оларның аразында 63 хой ара алган. Эрткен чылдың бо үеннге дениээрге, малдың, оон аш төлүүнүн өлүп хораар чоуу каш катап кызырылган оон турар. Маная хамаарышыр каксы тайылбыр, эрткен ыш соок, хар кылын чаггындан база мал чеминин курлавырларын эвээш белеткээнинден, ону чөп ажыглаваындан чидириглер хөй болган деп чарбып болур-ла харын. Ынчалза-даа моон мурнунда «чымчак аажылыг» кыштарга чанчыккаш, бот-харыысалганы, негелдеин чамдык малчыннар суларатканы.

Ажыл-агыйлардан «Алдан-Маадыр», «Ак-Даш» совхозтарда хой оолдаашкыны чүгээр «дүжүткүр» болган. Бо ажыл-агыйларга хой оолдаашкыны эрткен чылдын декабрьда эгелээн, ам адакталып, орту кирип турар. «Алдан-Маадырда» 4680, «Ак-Даштa» 835 хой төрөөн. Оларның аразында ара салган хойлар база бар. «Сүмбер-Уулаа», «Сүт-Хөл» «Октябрь 30 чылы» колхоз, совхозтарда хой оолдаашкыны чаа эгелеп турар. Бо ажыл-агыйлар эрткен чылын малдан чаш төл камгалап алыр талазы-биле дыка чавыс көргүзүүлүг болган. Бо чылын ындыг эвес болуп боор деп идегел бар хире. Чүге дизе баштай төрээн хойларның хураганнары онча-менди дээр өөрүнчүг медээ бар. Оон-биле кады мал чеминин курлавырлары кышкы турлагларда четчири-биле бар.

Кыш ам-даа төмээн, февральдың үзүн кышкы хүннери ам чаъ эгелеп турар болгай. Малчын бүрүзү маная хынамчалыг болуру чугула. Оон соонда час бар, ол базза-ла кандыг «аажылыг» боору билдинмес.

Түлүш КАРЫМА.

МАЛ ЧЕМИ ТӨНҮП ЭГЕЛЭЭН

ТООРА-ХЕМ. Тожу районнуң ажыл-агыйлары бо чылын 711 баш бода, 2605 баш шээр малды, 682 баш чылгыны болгаш 5411 баш ивини кыштагладып турар.

Районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң дыннатканын ёзугаар алырга, бода мал кыштаглаашкыны чүгээр байдалда эртип турар-даа болза, бо талазы-биле байдал «Май 1» болгаш «Тоора-Хем» совхозтарда элээн парыдап турар. Чүге дизе бо ажыл-агыйлар чайгы үеде мал чемин четчир кылдыр курлавырлап, тыптынып албаанылан, ам ол төнериниң кырында келген. Ынчангаш, чижээ, «Тоора-Хем» совхозтун удуртулгазы «Систыг-Хем» аннынг ажыл-агыйындан бо хүннерде 50 тонна сигения садып алыр дүгүржүлганы кылган. Мал чемин баш удур сөөртпээнинин бир кол чылдагааны — Кызыл — Тоора-Хем аразының кышкы оруун үр ажытпаанында болуп турар.

Шээр малдан хойну 5, ошкүнү 3 коданда кыштагладып турар. «Тоора-Хем» совхозта хой оолдаашкыны январьның ортан үезинде эгелээн. Бо хүннерге чедир 60 хире хой оолдапкан, 5 хой ара салган. А өшкү март айда төрүп эгелээр.

А Дерлиг, Баш-Хем, Бедий, Соруг болгаш Кара-Хем деп черлерде иви кыштаглаашкыны чүгээр байдалда эртип турар.

Бода мал фермаларындан «Май 1» совхозтун саанчылары 39 инектен хүнде ортумаа-биле 59-ла килограмм сүттү саап ап турар.

Ам кыштың эң харыысалгалыг үезин чоокшулаан. Ынчангаш кол үүл — мал чемнерин оон-моон тыптынып, немей курлавырлаары чугула.

Шолбан КАРА-САЛ.

АЯҢГАТЫ: мал ажылдыг кооперативтиң чымыжы

«Аяңгаты» совхозтун ажылыннарының ниити хуралынга овхозту арат болгаш тараазын ажыл-агыйлар ассоциациязы кылдыр эде организастаары чон чүүлдүгүнүн хүлээп өрген. Ынчангаш ам ынылаал, тараа, тудуг талазы-биле [illegible]ланыышкынныг үш кооперативив ажылдап турар.

Оларның бирээзи мал ажылдыг кооперативтиң даргазы Алексей Товариштайович Сыглар-биле ужуражып алгаш, амдык малчын аалдарга четкеди. Совхозтун мал ажылдыларынга өрткен чылын кыштаглаашкыны кончуг өрге эткен. Оон түнелиниде өрүүр 100 баш хойга онаашыр үүгле 32 хураган камгалап алдынган турган.

— Амгы үеде кыштаглаашкын ындазында черле багай эвес эртип турар. Малдың күзү колдуунда күскү хевээр. Кооперативте ам чеди коданда 380 баш төрүүр хой бар. Бо үннерде 866 баш хой төрөөн, хураганнары менди — деп, Алексей Сарыглар чугаалаан орду.

Бистин-биле кады ол кооперативтиң мал эмчилери — үш ныяктар база чооду. Баштай сарганыыс. Кылбыштыга кыштагда Аязат-оол Монгушун аалы. Малчыннарның коанында төрүүр 193 хоюндан 5-ни төрөөн болду. Чаңгыс-даа хураган хораваан. Төрөөн хойларын малчыннар даштын каказ иштинде чемгерген турар. Бо өг-буле он ийи чылштинде төрүүр хой кадарын келген. Оларның уруу Анна да-незинин чымыштыг жылыкга дузалажып, акманчылап турар болду. Кыштагда берге бир үүл — электри чырыы чок, трансформатор өртөөнген. Район төвүнден электри черну кылып бээр турган, манагынып турар улус болду. Каанкы черге олурарының березин чугаалап тувары шын.

Дараазында Күйлуг-Дагда кыштап турар аныяк малчын Марина Аракчаанын аалынга Кардыыс. Ол коданда 276 койнун 250-и төрөөн. Хураганнар онча-менди. Хураганнарны хой кажаазында улуг, бичезинин аайы-биле ангылаан, клетсаларлыг кажаалар иштинде чигеп чиген турлар. Оларның шилиг, аныг деп чүвези аажок, шупту бир аай—ак. Хой, хураган кажааларының иштери арыг, өдек курган. Кадарчының хойга бээр дузу бар. Малчын өг-буле бодунун күжү-биле бо чылын 15 тонна сигении кезип алган, 10 тонна өдекти бөлүп белеткен алган болдулар. Сакманчылар — дүймазы Айлан Салчак, күдээзи Эреспей Ооржак улуг кадарчының бүзүрелдиг дузалакчылары боон турар дээрзин аваа чугаалаып тура дыннадывыс. Малчын өгүнүн эр ээзи Алексей Монгуш ам ангы арат ажылагый ажыдып алырын болап турарын база чугаалады. Харын-даа ажылдың кол оргазын тургузуп алган, ажылдан эгелээн улус болду. Олар эрткен чылын малдың чаш төлүн эки камгалап ап, дүк дужаар планын ажыр күүсеткеннер. Ынчангаш өг-буле чыл түннелиниде 56 мүн рубльди алган. Кыштагда электри чырыктыг бажыны чылыг, телевизор көргүзүп турар. Чеде ынчаш аныяк малчын өг-бүленин чүрттап олурары дыка-ла шыырак чорду.

Мал ажылдыг бо кооперативте төрүүр хойдан ангыда, 213 ирт, 54 серге, төрүүр 172 өшкү, 1073 сарлык (оон иштинде төрүүру — 736 баш) бар. Бо сан-чурагайлардан алгаш көөрге, мал ажылдыг улуг эвес кооперативтиң малының ниити баш санында төрөөн малдың хуузу улуг, ынчангаш оларда малдың баш санын өстүрериниң бүгү аргалары бар боон турар. Эрткен чылын төрөөн сарлыктарның бызаазын 64 хүү камгалап алган. Сарлыктарны колдуунда Кызыл-Эрик, Кара-Үзүк деп черлерде дуржулгалыг кадарчылар Калин-оол Монгуш биле Маадыр-оол Ооржак оларның удуртканы сарлыкчылар кадарын карактап турарлар. Бо-ла кооперативте 117 баш чылгы база бар. Оон иштинде төрүүр 39 бе бар. Эрткен чылын төрөөн белериниң кулуунуң 75 хүү камгалап алганы база эки болган. Чылгычылар Александр Ооржак, Семис Саая олар чылгыны ам Биче Аяңгатының Чиигге ол ынчаар кадарып турарлар.

Улуг, Биче Аяңгатыларда хар, соок шоолуг эвес. Байдал бо хевээр үүгээр турар чүве болза, бода, шээр малдан чаш мал төлүн эки ап болурунуң аргалары бар боон турар. Ам безин хүн дүрту узап турар, чылыг хүннер улажыр апаар.

Малчынар эрткен чаймы ниитинин малынга 750 тонна сигении, 250 тонна саванны пресстээн, 170 тонна сенажны белеткен алганнар. Үүгле суланы кадарчылар боттары тарып алган. Оозун малдың чаш төлүүге бичиилеп бээр аргалыг болганнар.

Кооператив даргазы Алексей Сарыглар бистин-биле ол хүн чоруп турган, мындыг бодалдарны чугаалады:

— Түүнделдериис эки болзун дээш шупту кызын ажылдаар апаар бис, ол дугайын чугаалажып турар-даа бис. Малчынар тыва чемни бүдүрүп ап турар кылдыр ажылды мындыг янзылыг база кылза деп бодал бар. Ааржены, курутту, ээжегейни, сметананы белеткеп, бе хымызын үндүрүп, районнуң чонунга садар дугайын база чугаалажып тур бис. Ол ышкаш сарлыктын, чылгының чел дүгүнден өг курлары, базырыглар, черле ынчаш хана аастары дээн ышкаш эдилелдер база кылыр болза эки. Кадарчылар мал кадарары-биле кызыгаарлаттынмайн, бажын чугайлаар сиген кисточкаларны, өг, бажын ишти аштаар ширбиштерни, таарымчалыг хола-хараган ширбиштерни кылгаш, кооперативке дужаар деп тускай шиитпирни малчынар хуралынга чугаалашкаш хүлээп алганнар. База бир кол үүл—чайын, күзүн чер чеми — катты, тоорукту чымыр, оон соонда ону белеткел конторазынга база дужаан болур. Ол талазы-биле тускай эзено тургузарын дугурушкан. Кооперативте мунар 16 аът бар. Бистин ажылывыстын шүүмү-биле тускай эртемниглер ынай-бээр базыр-биле 6 аътты эзер-чүген-биле дерээш, аът ажаакчызын тургускан. Аът ажаакчызында аныяк ажылчын Михаил Саая ажылдап турар. Ол ону-хүн бүрүде аът хереглээр кижилерге хөлезилеп төлевир-биле берин турарын чорумчукан.

Аяңгатыда малчын кооперативтиң кежигүннериниң аът-биле ажылдаарын ылап шиитпирлеп алганы бо-дур. Чижээ, Аяңгатыдан Бай-Тайганын «Кара-Хөл» чедер дээн өг-буле ишти шаажктыг аттар-биле чедип ап болур апаргаи. Ында аттың ажыын көрүп, үнелеп эгелээн ол.

Тава-Самбу САРЫГЛАР.
Барын-Хемчик район.

1992 ЧЫЛДА ТЫВАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫ

Статистика эргелелиниң дыннадыы

Эрткен чылын Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдези кандыг болган дугайында медээлерни Статистиканың Тыва республика эргелели парлаан. Тываның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинге эрткен чыл 1991 чылдаазындан безин ыракта берге болганын санмедээлер хереглеп турар.

1992 чылда үлетпүр продукциязын бүдүргени 1991 чылдаазы-биле дениээрге, 72 хүү, чоннуң хереглел барааннарын бүдүргени — 69, акшаландырышкынның бүгү курлавырларының күсели-биле капитал салышкынары — үүгле 51 хүү, чүртталга бажыннарын ажылдарга киргени — 56 хүү (ниитизи-биле 60 мүн дөрбелчин метр ниити чүртталга шөлдүг квартиралар ажылдарга киргеи), ниити ажылдың транспорту-биле чүктерин сөөртүкеи — 57 хүү, пассажирлерни аргыштырганы — 70 хүү, үүрмектеп садар бараан саарылгазы — 56 хүү, чонга ачы-дузаны төлевирлиг чедиргени — чүгле 47 хүү болган. Ынчаарга бир ажылчының, албан-хазкчының ажыл төлевии 1992 чылда ортумаа-биле 3897 рубль болган азы мурнуку чылдаазындан 9,2 катап өскен.

Республиканың улус ажылагыйының бүгү адырларында бүдүрүлге дениели кудулаанын 1992 чылдың түннелдери көргүскен. Көдээ ажыл-агый продукциязының кол хевирлерин бүдүргени база садып алганы мурнуку чылдаазындан кызырылган.

Хөй хевирлиг экономика республикада тургустунуп эгелеп турар. 1993 чылдың январь 1-де турган байдалды ёзугаар алырга, акционерлиг 24 ниитилел, 11 ассоциация, 108 эштежилге, 7 брокер конторазы, 132 хүү бүдүрүлге бүдүткеттинген. Коллективтиг болгаш хүү өнчүлүг бүдүрүлгелерже күрүне секторундан ажылчын күжү шилчин турар апаргаи. Бо чылдың эгезинде медээлерни ёзугаар алырга, республикада 804 тараачын (арат) ажыл-агый бар, оларга 98 мүн гектар ниити шөлдү тускайлап бергек. Огород болгаш сад ажыл-агыйын сайырадырынга чер участоктарын хамаатыларга эрткен чылын арбыны-биле берген. Коллективтиг огород, сад ажыл-агыйын чорударынга черни 22 мүн өг-буле алган. 1992 чылда коллективтиг өнчү кылдыр 79 бүдүрүлгени хүүжудун саткан. 416 мүн дөрбелчин метр ниити шөлдүг 6650 квартираны чонга хүүжүдүп берген. Оон иштинде 2518 квартираны хүү өнчү кылдыр халас дамчыткан.

1992 чылда республикага өртектер дендии өскен. Ол дээрге өртектерни сула салыпканының түннели-дир. 1991 чылдың декабрьда турганына дениээрге, чоннуң хереглел барааннарының болгаш ачы-дуза чедирилгезинин өртектери эрткен чылын 24,3 катап, биригээр чугаалаарга, 240,3 хүү өскен. 1991 чылдаазы-биле дениээрге, 1992 чылда азыр-чемнин кол продуктуларының өртектери мынчаар өскен: эзт продуктуларының — 21,6 катап, сүт болгаш сүт продуктуларының — 26,3 катап, далганының — 43,5 катап, крупаның — 24,7 катап, макарон кылыгларының — 20,9 катап, мал саржазының — 46,4 катап, чүүрганың — 10,5 катап белдээн. Хлеб болгаш сүт өртээнин кедергей өзерин болдурбас дээш Тыва Республиканың Чазаа эрткен чылын бүгү хемчегларни ап келген.

Социал адырга эрткен чылын элээн өскерилгелер болгулаан. 1993 чылдың январь 1-де медээни ёзугаар алырга, Тываның чүрттакчы чонунуң саны 307,9 мүн кижи, оон иштинде хоорай чүрттакчылары 147,6 мүн, көдээнин — 160,3 мүн кижи болган. Мурнуку чылдаазы-биле дениээрге, чоннуң саны 0,5 хүү өскен. Бичин чаштарның өлүп хораар чоруу эрткен чылын элээн кызырылган. 1991 чылдаазы-биле дениээрге, эмчилер саны база өскен, амгы үеде республикада 1140 эмчи ажылдап турар. Эмнелге албан черлеринде оруннар саны 1991 чылдың деннелиниге хевээр арткан (5,9 мүн орун бар).

Тываның күш-ажылчы курлавырлары 163 мүн кижи болган азы бүгү чүрттакчы чонунуң 53 хүүзү күш-ажыл кылып шыдаар аргалыг болуп турар. Ынчаарга улус ажыл-агыйының бүгү адырларында 1992 чылда 134,5 мүн кижи ажылдап турган. Оларның кол нуруузу — 80,7 хүүзү күрүне бүдүрүлгелеринге, организацияларга болгаш албан черлеринге хамааржыр.

Чонну ажыл-биле хандырар күрүнеин албан чери чыл дургузунда 4,9 мүн кижини ажылдавайн турарларының үчедунга киргеи, оларның 2,8 мүнү — хөрөөженнер. Ол-ла үеии дургузунда 2,4 кижини, оон иштинде 1,1 мүн хөрөөженни ажылга киргеи. Чыл төнчүзүнде республикада 332 ажыл чок кижи, оларның аразында 266 хөрөөжен бүрүткеттинген.

Чонну хереглел барааннарын эрткен чылын республиканың үлетпүрүнүн бүгү хевирлери 1 миллион 475 мүн рубль түүге бүдүрген азы 1991 чылдаазындан 31 хүү эвээш болган. Эзтти үлетпүрге бүдүргени, 1991 чылдаазынга дениээрге, чүгле 49,8 хүү, колбаса кылыглары—61,9 хүү, чалаш сүт продукциязы — 59,6 хүү, далган — мүн-не 96,3 хүү болган.

1992—93 өөредилге чылының эгезинде ниити билигиин 163 хүндүскү өөредилгелиг школаларынга 61,2 мүн өөренікчи кирген. Оон иштинде көдээ школаларга 37,3 мүн кижи өөренип эгелээн.

Тываның социал амыдыралында эң-не чидиг айтыыглының бирээзи — кем-херек үүлгедиишкиннери шеглээри, соксадыры, баш бурунгаар болдурбазы-дыр. Эрткен чылын 11,2 мүн кем-херек үүлгедиишкинин Тыва Республиканың иштики херектер органнары чыл дургузунда демдеглээн. Чүрттакчы чонунуң 10 мүн кижи бүрүзүнге онааштыр санаарга, 1991 чылда 319 кем-херек үүлгедиишкини болган, а эрткен чылын ол сан 363 четкен. Кем-херек үүлгеткен 5,3 мүн кижини илереткен — 1991 чылдаазындан 27,4 хүү көвүдээн.

Республиканың бүдүрүлгелериниң 72,6 хүүзү бүдүрүүшкүнү кудулаткан. Эң-не хөй хемчээлдиг кудулаашкын «Тыва агроүлетпүртүдүгүнүн» демир-бетон кылыглар заводунга, «Тыва даг-дүгү тудугунун» дузалал бүдүрүлгелер комбинадынга, пиво заводунга, «Тыва балык ажыл-агый» каттыжышкынга, Дерзиг-Аксының ыяш пунктузунга, Кызыл-Мажалыктың саржаг заводунга, Кызыл-Мажалыктың эзт комбинадынга болдунган.

Мал болгаш чер ажылының продукциязын эрткен чылын Тываның көдээ ажыл-агыйы 1991 чылдаазындан эвээшти бүдүргеи. Чижээ, 1991 чылда 99 мүн тонна тараанны бүдүргеи, а эрткен чылын 67,6 мүн тонна азы мурнуку чылдаазынга хамаарыштыр 68,3 хүү болган. Күрүнеге үүгле 4,8 мүн тонна тараанны сатканы азы план 24 хүү күүсеттинген.

1992 чылда Тываның чер базар бүгү малының баш саны 1 миллион 956 мүн 600 ажыг турган, а 1993 чылдың эгезинде ол сан 1 миллион 821 мүн 900 кылдыр кудулаашкын талазынче угландыр өскерли берген. Колхозтарның болгаш совхозтарның малының ниити баш санындан 129 мүн 200 баш кудулаан, а хүү секториун малы 1992 чылда 436 мүн 900 баш турганындан, 1993 чылдың эгезинде 531 мүн 400 баш чедир көвүдей берген. Ол-ла үеии дургузунда хүү секториун бода малының баш саны 1992 чылда 94 мүн 900 баш турганындан, 1993 чылда 90,7 мүн баш кылдыр эвээжей берген.

Республиканың көдээ ажылагыйында кол черни колхозтар, совхозтар ам-даа эзлеп, бүгү Тываны чемгерип турарын демдеглевейн барып болбас. Эзт комбинаттары малды колхозтардан, совхозтардан чиик өртек-биле садып алгаш, улуг өртекке үндүр садып турарын хөй ажыл-агыйларының удуртукчулары хомудал-биле чугаалап, районнарга болгаш Кызыл хоорайга боттарының эзт болгаш еске-даа продуктулар садыглаар магазиннерин ажыдар дугайында айтырыгны чаңгыс эвес удаа көдүрүп турары таварылга эвес.

Ниитилештирген болгаш хүү секторда малдың өлүп хораар чоруу, кызыраары, ара салыры ам-даа чайлаттынмаан.

Акшаландырышкынның бүгү курлавырларының күселиби-биле капитал тудугга 2850 миллион рубльдиг капитал салышкынарын эрткен чылын шингээдип алган. Ынчалзажок чамдык чугула тудуглар: типография, филармонияга немей тудуг, Кызылда хой кежиндеи тон даараар фабрика, Шагаан-Арыгда чоннуң ураншевер ус-тывыш фабриказы, Тоора-Хемде аэропорт ажыглалга кирбээн.

Республиканың даштыкы экономиктиг харылзаалары эрткен чылын элээн калбарган. 1993 чылдың январь 1-де байдалды ёзугаар алырга, Тываның девискээринге кады аж

Депутаттарның кичээнгейинге

ЧӨПТҮГ ЧОРУК КАЙДАЛ?

Тыва Республиканың улус депутады В. С. Салчактың «Эне сөзү» солунуң бо чылдың бешки номеринде үнген «Бажын былаашкан даргалар» деп медеглелиге хамаарыштыр.

М. Илбейниң бо чылдың февральда үнген № 5 «Тываның аныяктары» солунга бижээни «Даргалар болгаш чон, азы чөптүг чорук кайда чүнел?» база январь 28-те үнген «Шын» солуннуң 17 дугаарында Надежда Эргептиң «Тудугжулар-биле чаржалашкан даргалар» деп эгелиг материалдарын кичээнгейлиг номчудум. Ол материалдарга хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны номчукчуларбиле үлежип көрейн.

Кызыл хоорайның Красноармейская болгаш Титов кудумчуларының белдиринде туттунган, чаа ажыглалда кирген, тос каът бажыңны долгандыр диниреп үнген айтырыгны чырыдып тура, бистин Бот-догуннаан Тываның улусчу намын амыдыралдың «үүрмек» талаларын херекке албайн турар деп, М. Илбей шүгүмүүлээн чорду. Оны шын шүгүмүүлээн кылдыр хүлээп ап тур мен. Бо дугайты улусчу намның кежигүннери мени деткиир боор.

В. С. Салчактың медеглелинде-даа, үстүнде адааның авторларның бижээн материалдарында-даа бо бажыңдан бажың алган даргалар дугайында чугаа нацияларааралының харылзаазынче кирип бар чыдарын номчукчулар эскерген боор. Бо авторларның бирээзиниң бижээн үүлүнде «кижилер чөптүг, шыныг чорукту чедип чадааш, кудумчуже үнүп, бөлүглежип эгелээр» дээн сөстеринде кандыг утка барыл?

Ленинградтан келген тудугжулар бистиң республикага аажок ажыктыг демир-бетон кылыглар заводун Кызылда тудуп турарын кижи бүрүзү билбейн турар база чадавас. СЭКП ТК-ның болгаш Совет чазактың 1985 чылда хүлээп алган «Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» доктаалын ёзугаар чурттуң дыка хөй хоорайларындан Тывага дузалажып чедип келген турган тудуг организацияларындан бөгүн Тывада кара чангыс арткан тудуг организациязы Ленинградтың тудугжулары ол. Өске артканнары 1990-1991 чылдарда Тывага болгулаан үүлдер деп меге чугаа-соотка сылдап алгаш, чылдагаанналы чана берген.

Титов кудумчузунда чаа ажыглалда кирген, чаргы-чаалылыг бажыңны «Ленсоцкультбытстрой» ассоциация бодунуң акша-хөрецгизи-биле туткан. Рынок харылзаалары-ыче шилчилгениң бо берге үезинде бистиң Кызыл хоорайывыска хөй аал ишти чурттаар бажыңны оларның тудуп бергениге четтирдивис деп чугаалаарын уттуп алган хевирлиг бис ийин.

Бо бажыңны тударынга республика-даа, Кызыл хоорайдаа акша киирбээн болдур әвеспе. Ынчалза-даа дүрүм ёзугаар хоорайның чурттакчыларынга 10 хууну, азы он бир квартираны ленинградчылар халаска дамчыдып берген. Ол квартираларны 1971-73 чылдардан бээр бажың алыр оочурга туруп келген кызылчылар алгылаан деп, Кызыл хоорай чаңыргазының килдис эргелекчизи Валентина Күжүгет «Центр Азии» солунга информациязынга база берди. А 30 квартираны Кызылда ажылдап турар тудугжуларга халас берип каанын чөптүг чорук деп көрбес аргавыс бар бе? Азы, оны ленинградчыларның бисти азыраар хүлээлгези деп санап турарывыс ол бе?

Чаргы-чаалылыг бо бажыңны тударынга акша-хөренги чедишпес хире апаарга, республиканың чамдык организацияларын керээ ёзугаар боттарының үлүүн киргеш, боттарының ажылдакчыларынга квартираларны оон ап берген. Рынок харылзаалары-ның үезинде рыноктуң негелдези-даа ындыг турар ужурлуг.

Бо бажынга хамаарыштыр Надежда Эргептиң «Шын» солунга бижээн үүлүнде Наталья Маадыр-оол, Эмма Нурзут-оол оларның дугайында сагыш човаа бижээнин сеткилим-биле хүлээп алдым. Бо бажында 29 дугаар квартираны ийи тудугжу урутта бээр деп протокол-документилерге айтып каан хирезинде-ле, өске кижиге берипкени элдеп үүвеле чорду. Мындыг янзылыг шинтпирлер чонуу, шынап-ла, дүвүретпес арга чок. Ол тудугжу урулларга берип турган квартираже «Саян» биржазының даргазы С. С. Конвиз кирген диди. А өске даргалар шуптузу шак-ла ындыг байдалда бе? Тудуг эргелелиг-биле чарган керээ ёзугаар баш бурунгаар көрүнген турган квартираларны үлүүн киирген организациялар боттарының ажылдакчыларындан кымга бээрин күш-ажылчы коллектив-биле сүмележип турган, шинтпирлээр ужурлуг әвес үүве бе?

Чаа ажыглалда кирген бажыңдан квартира алган улус аразында даргалар, шынап-ла, хөй хире. Оларның ажы-төлүдаа бар. «Хостуг Тыва» шимчээшкиниң удуртукчузу, республиканың улус депутады В. С. Салчак ону билбес әвес, билир деп бодаар мен. Шын харын. Чөптүг чорук дээш демисел турар ужурлуг. Ынчалза-даа ону үүгле шынчы, ак сеткилдиг чоруулар херек.

Мен бодаарымга, хөй улус аразындан ийи-чангыс кижилер ады ылгап, үүгле оларны эки-бак сөглеп туруп бээр болзуусса, чөптүг чоруктан чайлай бээр бис. Бир-тээ, ындыг айтырыг чидни-биле тургустунуп келген үүве болганда, аңаа долу, шын фактыларга үндезилеттинген харыы негеттиниң турар-дыр. Кызыл хоорайның болгаш Тыва Республиканың улус депутаттарының киржилгези-биле комиссиядан дарый тургузуп, байдал-биле танышкаш, чонга долу информацияны бээри чугула. Оон-биле кады бо хүннөрде эртип турар Тыва Республиканың Дээди Совединиң әдилчилиг 19-ку сессиязынга бо айтырыг талазы-биле тодаргай информацияны кылза эки.

Солуннарда үнген шүгүмчүлелдиг материалдар колдуунда-ла Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козловтуң адынче угланып турарын чоп-даа эскерип тур боор. Ботдогуннаан Тываның улусчу намының өмүнээзинден әвес, а бодумнуң хүүмдан Михаил Сергеевич Козловче, оон өг-бүлезиниче угланган шүгүмчүлелдер-биле чөпшээрешпес мен. Тывага өскен-төрээн, Тыва Республиканың хамаатызы-ла кижи болгай. Оон өөнүң ишти Тываның эртем ажылдакчыларының бирээзи, төөгү эртемнериниң кандидады Зоя Анайбаның республиканың чону эки билир боор. Оларның чурттап орар чуртталга шөлү хөлчок улуг-даа әвес, ийи өрээлдиг квартирала чоржук. Чаа квартира ап алза, оозун хоорай чагыргазынга дужаап бээр деп турар улус чораан.

Өске чогаадыкчы ажылдакчылар-биле бир дөмей эртем докторларынга болгаш эртем кандидаттарынга нормада көрүнгениниң арттыр немелде чуртталга шөлү бээр дугайында моон мурнунда чазак доктаалы турган болгай. Ону амдыызында кым-даа күш чок болдурбаан. Немелде шөл дээш бо өг-бүледен 160 мун рубльди тыртып ап турары билдинмес. Ол-даа ындыг-ла ыйнаан. Бо өг-бүле Михаил Сергеевич Козловтуң ажылдап турар чериндеи түр када акша чээп алгаш, дедир төлеп берипкен-дир. Ында кандыг айыыл-халап болу берген деп? Бөгүн дораан 160 мун акша эккел дээр болза, ынча хөй түүнүг акшаны карманыңдан уштуп бээр улус бистин, ылангыя интеллигенциянын, аразында ховар-ла боор. Кайыын чегдинерил? Бир-ле дугаарында, ажылдап турар коллективниске оорганалып, оон дуза дилээр ийик бис чоп. Кым-даа ындыг. Дедир эгидип бээр дээн хуусаазында эгидер апаар сен. Солуннарда бижип турары ышкаш «социал камгалал фондузундан чээли...» дугайында хорадаан-даа, мунгарап, ыяткандаа херээ чок хире.

Эки билдинмес, долу, тодаргай әвес информация тарадырга, «үрелген телефон» деп оюн ышкаш өскерлип чорун бээр. Сөөлгү үеде парлалтада үнүп турар материалларда «Кыстырган бөдүүн тыва улус», «тыва чон бодунуң эргелерин камгалап шыдавас» деп сөстер көвүдеп тур. Үүгле тыва чоннуң мындыг үлегер чугаазын утпаалынар: «Боданганы ботка херек». Социал чөптүг чорук дээш демисел тыва нацияның әвес, а Тываның хөй национадлыг чонуның херээ-дир.

Калин-оол КҮЖҮГЕТ.

Бот-догуннаан Тываның улусчу намының политчөвүлелиниң даргазы.

Журналист журналистер дугайында

ТӨЛЕПТИГ ӨГБЕВИС

1992 чылдың июнь 25-те ол 80 харлаан. 1993 чылдың февральдың кедергей каак, агаар чылыы алды градус чедип, бажынар кырында хар мырынай дамдылап турган әлдептиг хүннериниң бирээзинде хүндүлүг өгбе-биле ужуражыр, ижин-кара чокка хөөрежир аас-кежиктиг болдум. Оон адак-бышкаа ам-даа чиик, омак-сергек, каткы-хөглүг, оюн-баштаа биеэги-ле хевээр, аныяк чораан чылдарында ышкаш, хүлүмзүрээн, каттыраннаан кайгамчык солун аажы-чаңы ол-ла олчаан болду.

Амыдыралга кедергей өөрүшкүлүг, чажындан күш-ажылга ынак, эш-өөрүнге, чонунга әәлдек-әвилен, әп-найыралдыг Тыва чериниң төлептиг оолдарының бирээзи-биле ужурашканымга аажок өөрүп, сағыш-сеткилиниң ханызындан анда чоргаарланып, журналистер өгбелериниң бирээзинге дараазында каш сөзүмнү тураскаадыр бодаан мен...

...Феодалдыг Тываның үези Улуг-Хемниң Ийи-Тал чурттуг ядыы чонга базз аар-берге, кадыг-дошкун болган. Байларга бүгү назынында хөлечиктеп чораан ядыы арат Чажайолдуң өг-бүлезинге 1912 чылдың алды айның 25 хүнүнде оол уруг бодараан үүве-дир. Оон чаш болгаш алаңды чылдарының амыдырал байдалы кедергей аар-берге болган: үш харлыында ачазы, беш харлап чорда аваазы чок апарган. Ада-незиниң чоок төрелдери чок беш харлыг өскүс оол аалдар кезип чоруп берген: баштай Эржим чурттуг Сат Чолдак-Даваан деп мәореннің анай, хураганнарын, бызааларын кадарган, а оон сөөлүнде — мәореннің акызы Сат Чамаа деп Демир-Суг чурттуг байның аалынга 8 чыл дургузунда кадарчылаан. «Өскүзүүнден өлбес» деп үүве ол ыйнаан. Байларның аактының, кадыг-ширинниң, каржызын үүү дээр: бызаа, анай, хураган эмзирипкен дээш безин чеже-даа катап эриндедип, шаагайтаткан. Эр болуп, әзер дергизинден туттунуптар, әзенгиден тептиниптер болу бергеш, Шагаан-Арыгның Шокар-Өртээлинге шапкынчылап ажылдай берген.

Тывада чаа амыдырал ынчаарда тургустунуп турар болганда, әртем-билигни чедип албас болза, хоржок-тур деп үүвени Баир билип эгелээн. Совет дыл әртемденнериниң, оларның аразында сураглыг башкы Александр Адольфович Пальмбахтың дузазы-биле Тываның баштайгы национал бижиин 1930 чылда чогаатган сөөлүнде, чаа бижикке ол боду өөренип алган. А дараазында чылын бөлүк әш-өөрү-биле кады Ойрот-Тура қайы сен дээш хапкан. Аңаа совпартшколаны 1933 чылда чедиишкиниг өөренип доскан. Оон сөөлүнде Улуг-Хем кожуун чагыргазының культура килдизиниң әргелекчизинге ажылдаан. А дараазында чылын база-ла бөлүк әш-өөрү-биле кады Москваже өөренип чорупкан. Орук ара бар чорааш, мынчаар ыраажып чораанын Баир кажандаа утпаан:

«Туттунарда дыттыг Саян Тура дүшпейн ажа-ла бээр, Дузалаарда әптиг ССРЭ Дужун бодап чеде-ле бээр».

Чөөн чүктүң ажылчы чонунуң Коммунистиг университединиң (КУТВ-ту) 1937 чылда ол база чедиишкиниг өөренип доскаш, Талганчык, Дирчиңмаа ышкаш, эш-өөрү-биле кады төрээн Тывазынче өөрүшкүлүг чанып келген. Хөлечик кадарчының оглу өскүс хөлечик дээди әртемни чалыы назынында шак ынчаар чедип алган. Тываның национал кадрларын өөредиринге, белеткээринге КУТВ ынчаарда депшилгелиг улуг рольду база ойнаан деп бодаар мен. Аңаа холбаштыр мындыг ыры сөстери бар ышкажыгай:

«Улуг-Хемниң чыварынга
Уйгум сергеп алыр дээн мен.
Улуг черге Москвага
Угаан кирип алыр дээн мен».

1937 чылдан 1938 чылга чедир «Шын» солуннуң кедээ корреспондентилер киллизиниң инструкторунга ажылдаан. Оон журналисчи узун оруу колдуунда шак оортан эгелээн. 1938 чылдан 1939 чылга чедир Тываның Аныяктарының революстуг әвилелиниң (ТАРЭ) ТК-зының секретарынга ажылдай каапкан сөөлүнде «Арева шыны» солуннуң редактору болу берген. 1941 чылдан 1943 чылга чедир Тываның ном үндүрер черин директорлаан. А 1945 чылда ону «Шын» солуннуң редакторунуң оралакчызынга томуйлаан. Ол үеден соңгаар оон бүгү амыдыралы Тываның эн-не сураглыг, баштайғы (тыва дыл кырында) солуну-биле бүрүн холбашкан.

Журналист Василий Баир 1909 чылдың октябрьда хүндүлүг дыштанылгаже — пенсияже үнүже чедир ол солунга барык үзүктелишкин чокка (1950-52 чылдарда облпартшколага биднин бедидип өөренген) ажылдаан. Әлээн каш чылдар дургузунда Василий Чажайолович-биле каты «Шынга» ажылдаан мен. Солун редакциязынга оон кылдаан ажылы чок деп чугаалап болур: партийжи амыдырал, информация, чагаа киллистерин хөй чылдар дургузунда ол эргелекчилер, редколлегия кежигүнү болуп, аныяк журналистерни белеткээринге, өөредиринге, а ол ышкаш кижизиндиринге улуг үлүүн киирген.

«Шын» солуннуң партия организациязының секретарынга хөй чылдар дургузунда ажылдаан, СЭКП Кызыл хооркомунуң бюро кежигүнүнге соңгудуп, хөй-ниитиниң амыдыралынга эн-не идевексиг-лиг киржип келген. Оон могаг-шылаг чок журналисчи болгаш хөй-ниитичи ажыл-чорудулгазын Василий Чажайоловичиниң дараазында шаналдары херечилеп турар: «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга әрес-маадырлыг күш-ажыл дээш» деп медаль, ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң Үнүдүлел бижии, «ССРЭ-ниң улусчу контролёрунуң Хүндүлел демдээ, «Советская Россия» солуннуң Хүндүлел бижии болгаш оон-даа өске.

Хоочун журналист Василий Чажайолович болгаш оон өөнүң хөрээжен әәзи Самба-Сүрүн Борбак-ооловна Баир-төлептиг ада-ие, хүндүткелдиг кырган-ача, кырган-ава. Оглу Алексей Кызыл әэропортунда инженер, бир оглу Ак-Хоову-Аксында башкы, а улуг оглунуң оглу Славик Иркутскинин дээди ужаг үүл училищезин өөрсин доскан сөөлүнде шериг ужудукчузу болу берген, амды үеде өг-бүлези-биле Псков хоорайда чурттап турар.

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи деп хүндүлүг атка төлептиг болган Самба-Сүрүн Борбак-ооловнаны Тываның көдээ черлериниде көрбээн кижилер ховар деп чугаалаар болзумза, ол черле хөөрем болбас боор: Тываның хөгжүм-шин театрынга ол 1937 чылда киргеш, дөртен бир чыл дургузунда үзүктелишкин чокка шин болгаш концерт артизи болуп ажылдап, чонунга, оон аныяк-өскениге чаагай бараан болуп келгеш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген.

Хоочун журналист, могаг-шылаг чок өгбевиске, оон өг-бүлезинге, бүгү ажы-төлүнге кан дет кадыкшылды, аас-кежиктиг, чедиишкиннерни күзээр бодаан мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

ЫРЛАП, ТАНЦЫЛАП БИЛИР ХЕРЕК

● Школа амыдыралы ●

Эртем депшилгеде болгаш социал амыдыралда өскерлиишкиннерниң салдары-биле школаларда өөредилге-кижизидилге программаларын, кичээл планнаашкынын чаартыр үе келген. Оон-биле кады национал школаларны тус черлериниң онзагай талаларын барымдаалап сайзырадыр арга бар апарган. Ол ышкаш тус черлерге хамаарышкан «этнография», «улусчу педагогика», «этика болгаш эстетика» дээн чергелиг чаа эртемнерни өөредип эгелээн. Улус өөредилге шугумунда чамдык школалар эртем езу-биле шенелде шөлү апаргылаан. Улусчу педагогика кайы-даа чонда бар. Ынчангаш «этнопедагогика» дээр чаа термин база тыпты бергени ол.

Тыва Республиканың Башкылар билиг бедилер институду тыва улустуң чаагай чаңчылдарын ажыглап турар мурнажчы коллектив — Бора-Тайга ортумак школазының арга-дуржулгазын «Шын» солунга парлааны кончуг ажыктыг болган. Өске школалар оон кандыг-бир чаа үүлдү билип алган боор. Бора-тайгажылар-биле дөмей ажылды Улут-Хем районунуң Чааты ортумак школазы чорудун эгелээнин эскердим. Улусчу педагогиканың арга-дуржулгазы, далай дег, төтүмес. Ол ышкаш тыва чоннуң культуразы база байлак. Чаатыжылар оон бир адыры — аас чогаалын кижизидилге ажылынга ажыглап эгелээн. Үүгле ында безин кижизидилге талазы-биле өөредиглер, чечен-мерген үгаадыглар хөй-ле болгай. Школага хөй чыл ажылдаан башкыларның арга-дуржулгазы аңаа немежи бээр. Шынап-ла, улусчу арганы школага ажыглаарының дугайында методиктиг эртем ажылдары чок-ла болгай. Аңаа черле башкының чогаадыкчы ажылы херек.

Амгы үеде школаларда эксперимент-шенелде (эртем ёзу-биле чаа дилээшкин) деп термин калбаа-биле ажыглаттынып турар. Ындыг байдал-биле ажылдаары үүгле идепкей, сонуургалдан хамаарышпас. Тус чернин ажыл-агыйын хандыр өөренири, аңаа үндезилеп материалдыг база тургузуп алыры чугула. Аңаа-ла-бир ажыл-агый әвес, чурттуң экономиказы-биле сырый холбаалыг бүдүүлге черин туртузуп алыр херек.

Эстетиктиг кижизидилгени уран үүл-биле холбаар. Аңаа база тускай чурулга, хөгжүм класстары дерилер апаар. Оон ынай ыры-хөгжүм, чурулга башкыларыбиле школаларны хандырары чугула. Тожу районнуң Азас школазында чурулга, ыры-хөгжүм башкылары чок болганындан ортумак болгаш үстүкү классларга кичээлдер эртпейн турар.

Мээн саналым — амгы үеде улус өөредилгениң шугумунда кадрлар айтырыынче онза кичээнгейни салыры чугула. Ылангыя кижизидилге, өөредилге талазы-биле эртемшинчилел шөлү апарган школаларга кадрлар четче турар болза, оларның чогаадыкчы ажылынга дыка дегүм болур. Оон ынай ындыг школалар турар черниң, суурларның чурттакчы чонунуң онзагай байдалынын аайы-биле ангы-ангы угланыышкыннарлыг болур болза эки. Шенелде ажылы 2-3 чылдын ажылы әвес. Школаның доктаамал амыдыралы болуп ужурлуг. Амыдыралда, бойдуста, өөредилгеде чаа болуушкуннар, чажыттар төттүүмесле болгай.

Ынчангаш бо үениң байдалы-биле дүүштүр Кызылдың башкы институдунда үүгле беднк мергежилдиг доозукчуларны әвес педагогиктиг, психологтуг, методиктиг, политиктиг шинчилел культуразының талазы-биле амгы негелдеге дүүшкен, шыырак белеткелдиг кадрларны школалар манап турар. Амгы доозукчулар «делегей культуразы», «шажын», «Этика болгаш эстетика» деп курстарны хандызы-биле шингээдип алыр болза эки. Ол ышкаш аныяк башкылар ырыга, таныга сонуургалдыг, хөгжүм херекселдеринге ойнап билири күзенчиг.

Татьяна КУШКАШ.
Адыр-Кежиг суур.

БАШКЫЛАР АРТПАЙН БАРБАС БЕ?

Мен бодум чолаачы кижи мен, 3 уругнуң адазы. Ынчангаш уруг-дарыгның келир үеде кижизидилгезинин дугайында үргүлүү бодап чоруур мен. Оларның эртем-билиг чедип алырына кол дузалаар кижилер башкылар-ла болгай. Чоокта чаа шаанда башкыладып чораным хоочун башкы Кара-оол Ховалыгович Доржукайга ужуражы бердим. Ол өөнүң ишти Нина Чанзэновнабиле аныяында-ла институт доосканынын соонда, Чааты ортумак школазынга ажылдап эгелээнгер. Ажылынга кызымак, бедик мергежилдиг башкыларының кичээлдерин дүүнгү дег сактыр мен. Чымчак, чазык-чаагай, билиг бээрин шыырак-ла башкылар. Оларның ынчангы өөреникчилериндеи эртем-билиглиг кижилер үнүгүлээн: эмчи, башкы, нетекчи, агроном дээш, кымнарны чок дээр. Олар шупту башкыларын хүндүткел-биле сактып чоруурлар.

Ала кэрак-ла бо! Ажылнжин сонуургай бээримге, башкым школадан үнгеш, арат ажыл-агыйынче шилчиир деп турарын чугаалады. Башкыларымны школада әвес кылдыр бодаптарымга, канчап-даа сеткил-хөөнүмге таарышпас болду. Ол хире арга-дуржулгалыг мергежилиге бердиннген башкыларын улус өөредилгезинин шугумундан үнүп турарынга дыка-ла хомудаадым. Оон кол чылдагаанын Кара-оол Ховалыгович ажыл телевиринин амыдыралга чедишпезинде деп тайылбырлады. Шынап-ла, оларның сонгаар хоорайларда өөренип турар уруглары бар. Оларынга дузалажыры-биле ындыг шинтпир хүлээп алганнар-дыр деп иштимде бодадым. Ынай-бээр чоруурда, самолет өртээ дыка аар болгай. Аңаа чангыс әвес айнын ажыл төлевири херек. Черле ынчаш сөөлгү үеде көрүп чоруурумга чамдык аныяк-даа башкы өг-бүлелер арат ажыл-агыйынче шилчип турар чорду. Бир әвес ол чорук уламчылаар болза, школаларга башкылар артпайн барбас бе? Башкылар дээрге келир үеде Тываны тургузар, езуп олурар салгалды өөредип, кижизидеп ажылды эктинде чүктеп алган, кол кижилердир. Шынап-ла, башкыларның болгаш эмчилериниң шалыны дыка әвәәш. Сайзырангай күүнелерде, ылангыя Японияда өөредилге-кижизидилге, кадыкшыл айтырыы бирги черде. Ында хөй шалыныг улус — башкылар, эмчилер болгай. Чоннуң ажы-төлүн өөредип, кадыын эмнеп чоруур кижилерниң амыдыралының материалдыг талазынче улуг кичээнгейни салыр херек. Башкылар амыдыралының хөй кезиин школага эттирер, бажыңгадаа кичээлдерге, школага болуур кежээлерге белеткеннир дээш, өг-бүле ажыл-агыйынче шоолуг кичээнгей салып шыдавас болгай.

Роман ДОНГАК.
Кызыл хоорай.

ЭНЕРЕЛДИГ, ЭРГИМ ЧЕРИМ

(Эгезин. № 25 «Шында».

Сумунуң чонун адаанның ам-даа адаайн. Макар Көңгүл-оол, Серин-оол, Анай-оол алышкылар, шокар Биче-оол, Кошкар, Ажы-оол, чүгүрүк аттыг Амырбит, Чоллак-Кадай оолдары Сарыг-оол, Сүрүү, оон ынай Көкелдей, Чамаакай, Шулуукай, Даваакай, Өртен-оол, комиссар Пулчүн, мөге салыр Шивит-оол, узун Сарыг-оол, Бадытыр, Бадыжык, Балган, Малбай-оол, Шыгжал, Садар, Серээ, Макааржык — бо болза Дөргүн кыдыынын болгаш Кожай-Аксының арат-тары. Адак сөөлүнде Көдүргө улузу арткан. Олар болза, Базыр, Караш, Намай, Бойбу, Баян, Буян, Аян-оол, Лүндүп-Кечял, Комбуй-оол, Доржу. Чүвениң шыны херек, атсывын уттугулапканым, бо сактышыкшыларда киирбейн бэрганым кижилер бар боор, ол дээш буруумну баш бурунгаар миниир апаар-дыр мен, эргим чангыс чер-чурттугларым.

Төрүттүнген сумунуң хөй-ниити амыдыралынга хамаарыштыр каш сөс чугаалавас аргам чок. Ынчан чүвени шокар-шакар-ла билир, бичии мен. Кышкы кончуг сооктун түлүүнде, залывыска кижи келген. Кидис идиктиг, чолдак, орус тоннуг боорга, улус ону хоорай хептиг сургакчы дарга дижи бергеннер. Ол болза Борис Балганович Шактар-оол, Тываның баштайғы башкыларының бирээзи. Астып чораан сумказындан «Улуг улус көөр үжүк» болгаш «Түмен бойдус эртемни» дээр номнар ужулгаш, чуруктарын тайылбырлап, кежээнин-не бистин бичии бажыңывыска чоок-кавы аалдарның хамык улузун сынмаралаштыр чыын алгаш, чаа тыва бижикке өөредип эгелээн. Эртем-билигте сундулуу харамдыккан чонну үүү боор ийик, солун, сеткүүлүг ужуглеп номчуптар кылдыр өөредип кааш, Шактар-оол башкы чорупкан. Шагаан-Арыг сумузунга массалыг ликбез ынчаар эгелээн.

Сумунуң девискээринин дал ортузунда Улут-Алаак деп черге 1937 чылдың чайынында школа ажыттынган. Ону майгын школазы деп адап турган. Директору Дуваа-Хөө деп кижи. Араттар демнежип алгаш, буу-хаа ыяш кезип, аът-шарыга төөпчилеп сөөртүп турган, кончуг дүрген школа бажыңы туда каапканнар. Аңаа улаштыр, суму бажыңы, клуб, магазин, сургуулдар столоваязы туттунгулаан. Сумунуң административтиг болгаш культурлуг төвү Арыг-Үзүүнден УлутАлаакче шилгээн. Ону долгандыр Шоюнчап, чолдак Санчы, Балчым, Ламажап, Сат Бүрбү суглар көжүп кээп, доктаамал чурттай бергеннер.

Улут-Алаактың төөгүзү солун. Аңаа үндезилээш, номдаа бижип болур. Ийи өрээл дээр суму бажыңынга хөй даргалар солушкан. Санчы-Мядип, Көк-оол, Даваакай, Шулуукай, Бораа, Сүрүн, Очур-оол, Арыгре, сон ынай-даа бар. Школа база шалыкын, чаартынып, сайзырап турган. 1940 чылда сес-өрээл дээр улуг, делгем, чаа школа бажыңы ажыглалга кирген. Мен аңаа өөренип эгелеттим. Башкыларывыс Бүдүге, Чуулун, Доржу, Эник, Дембирел, Мартык-оол. Оларның шуптузун бис, өөреникчилер, ада-иелеривис ышкаш хүндүлээр турган бис. Ам бодаарымга, ынчангы башкыларывыс ышкаш бедик хүндүткелдиг кижилер чок турган ийин.

Сумунуң чонунуң ол үеде күш-культурага, спортка хандыкшылдыын кайгаар мен. Ылангыя мөге хүрежи, аът чарыжы, хол бөмбүү ойнаары, хаакка маниаары, лаптулаары кончуг пептерээн турган. Сумунуң эн шыырак спортчуларын сактып олур мен. Чыланныг чурттуг буттаар Дөгей-оол сумуга-даа, кожуунга-даа үргүлчү шүглүр, харын-даа республика начыныары-биле ачыр-дачыр тутчуп чораан. Оон ангыда Кыргыс Шивит-оол, Арыгре, Серенчаа, Агарбаа, Тумат Хемер-оол, Кара-Базыр, Канчын, Сетинава, Сүрүү, Дувазиоол, Семис-оол, Серин-оол, Даспаакай, Долгар-оол дээш ады-сураа алгыг мөгелер хөй турган. Аът чарыжынга Кожай-Аксындаи Амырбиттин Чүгүрүк-Боразы эртип келир, оон бажын муиар кижизи амгы сайыт Сергей Киров турган. Хаак маргыллаазынга Чомуужук оглу Амырбит биле Селип-оол оглу Комбуй-оол тергиндеп турганнар. Чайгы үеде араттар, бөмбүктээр дээш кежээниц-не Улут-Алаакка чыглыр, орончок ыракта чайдаглардан безин албан-биле четкылеп келгеш, мага хандыр ойнап-ойнап, мырыныай дүн дүжүп, карангылай бээрге, тарап чанар турганнар. Ам сактырга безин сеткилге таалаңчыг, эки-ле үе ийин ол.

Суму төвүнге көжер кино удаа-дараа чедип кээр, а механиги чолдак Байыр-оол, даштындан көөрге, оруссуг, баянга ойнаар, лекция номчуур кижи турган. Клубка культура-массалыг ажылдар үзүктелбес, араттарның аразындан бот-тывынгыр уран үүлге талантылыг кижилер чыглып алгаш, концерт үндүрүп, шинилерге ойнап турганнар. Сумунуң чону «Хайыраан ботту» болгаш «Дөнгүр-оолду» эн-не баштай Улут-Алаак клувунга көргеннер. Режиссерлар болгаш кол рольдарның күүседикчилери колдуунда-ла башкыларывыс болгаш даргаларывыс-ла болгай. Ырлаар, шүлүк чугаалаар, танцылаар кижилер хөй. Оларның эн-не идепкейлиглеринге Соржыт-оолду, Дагбыр-оолду, Адар-оолду, Маржымалды, Оолакайны хамаарыштырып болур.

Чоннуң хүн бүрүдеги амыдыралынга эргежок чугула эт-херекселдер кылыр шевер холдут кижилерни адааваже хоржок боор. Чогум ол ажылын хөрээжен әәлери бүрүн харыылаар, ынчангаш оларның шуптузу дааранып, үүн әәрип, сиир кадып, хеп быжып, идик уллуруп, ширтек сырып билир турган. Хамдыт чурттуг Хууракай уур, бала, хуун, доскаар, бүлгээр чаазар, Булак-Хараган Саттарындан Үдүк-оол, Белдир-Кежиндеи Хупажык, Кожай-Аксындан Чаамакай даргаанаар, хөрүкке демир изиткеш, аът дагазы, бижектер, эжик шүүчүктери согар, аңдазын бизи чилирер турганнар. Сарыг Агбаан, Чондан, Чомуужук, Салчак олар айныр, дырбаш, аптарахаржак кылыр, Шоюн-Нава хем эттээр, баг ууштаар, аргамчы дилер турган. Школаныстың стол, сандайларын, парталарын, самбыраларын Хаа-Дамба деп кижи кылган. Өг ыяжы чаазар, шанак, дуга, тогана эври дээш ышкаш нарын ажылдаага мергежээн кижилериниц база бар.

Ол үеде араттарның боттоттарынга дузалажыр, аът-шарызын ачылажыр чаңчылын аңдыгаа чедир магадан чоруур мен. Ситен кезерде, тараа чуларда азы дүк кагарда бир аал момуш чарлапкан болза, кым-даа чажам дивес, хөй улус чыглып келгеш, эмге-лаяажок ажылды чангыс-ла хүн бүдүрүп каптар турган. Кыжын ырак черлерже чиг сөөртүрде, чайын аржаанналарда дора дээрде беш-алды кижи дутуржуп, коштанчып алгаш чоруптар, кузун диинээрде, ачылар база барык денге аттаныр турган. Бо-ла бүгүнү сайгарып көргеш, кандыг түнел үндүрүп болуруп? Өөрлежилгеже, демвежилгеже чүткүл, өскээр чугаалаарга, коллективизм тыва кижиниң төрүттүнүп кээрделе, ханы-биле тудуш онзагай бүдүжү деп бодаар мен.

Сумуга ынчан оор-сук мырынай турбаан дээрге хоржок, меге апаар. Ында-мында аалдардан мал читкен сурва ийи-чангыс дынналгылаар. Ынчалза-даа оорлаашкын амгы үеде ышкаш хөлүн эрттир делгеренгей, кээргел чок, дерзин әвес турган. А тутурган оорнуң шорузула, аар ялаңы ыяап-ла чыттээр, хоойлу-дүрүм шыңгыы турган. Эзирик-элээр улуска шорлур, чалчык-бузук, чаны багай, хулиганнаар кижилер мээн черимге турбаан. Оон орнунга харын актыг черге шиитпирлер, репрессиягга таваржып чораан араттарывыс бар. Ылангыя Дуктуг-Балажык деп кижиге үстүкү албан черлериниң чамдык даргалары та үүге кончуг өжээнзирээн үүве ийин, аал-оранындан, ажы-төлүнден чарып, хөрецгизин хавырып, хөй чылдарда хостуг эргезин казып, кара-бажынга олуртуп, канчап-даа турганнар. Ол ышкаш Намдакай, Дадар-оол, Базыр суглар база кадыг-берге хорутдал алаанга кирип чораашы келгеннер. Оларның буруу чогу чоокта чаа ылаңрээн. Чүвениң алыс ыяны ынчаар тиилээн.

Кижи өзер, кидис шойлуг. Мээн кады ойнап өскен черге-лериниң назы-хар... дөгээн, баштарының ... кегергилээн боор. Оларның дугайында сактыш... бижиир күзел менде бар.

Дандар-оол САРЫКАЙ.
Чогаалчы.

ЧАРАШ БОЛУР ДЭЭШ, ЧҮНҮ-ДАА ХАЙЫРАЛАВАЙН...

ДАҢГЫНА-93

ЖЮРИ КЕЖИГҮННЕРИ ЧУГААЛАП ТУР

В. О. НАКСЫЛ: культура министрининг оралакчызы:

«Дангына-93»-түн эрттирер дугайында саналды бистиң министерство идип үндүрген чүве. Оон кол-ла сорулгазы — тыва улустуң Шагаа байырлалын, моон мурнунда чылдарга көрде, солун, чоннуң сагыш-сеткилинге бичии-даа болза, эки үүлдү арттырып каар кылдыр эрттирери болган. Шагаага чараш дангына кыстарның көрүлдези болур. Байырлал дээрге, байырлал-ла болгай. Үе берге-даа болза, сагыш-сеткилин дыштандырын алыры кижи бүрүзүнге ажыктыг деп бодаар мен. Ынчангаш Культура министерствозу бо байырлалды эрттирери-биле 700 муң рубльди үндүрген, ол эвээш дээрзи билдингир, ындыг-даа болза өске спонсор-деткикчи организацияларның тыптып кээп турары өскүнүг.

— Ийи хүн шилилгелиг конкурс соонда бодалынар кандыгыл, Виктор Оюнович, мындыг конкурсту чылдын эрттирип турар болза, Культура министерствозу акшаландырып шыдаар бе?

— Акшаландырарының талазы-биле бөгүн, келир чылдың дугайында чугаалаары берге, ынчалза-даа мындыг конкурстарны чылдың эрттирип турар болза, коргуг эки-дир. Бодум хуумда деткиир, үүлдүгүнер кижи-дир мен.

Вячеслав ДОНГАК, конкурстуң оргкомитединиң даргазы:

— Конкурс дээрге байырлал-дыр. «Дангына-89-тун» соонда бо хире үр үе болгаш ам база катап «Дангына-93»-түн илередири-биле бо конкурс-көрүлдени организастап эгелээнинге өөрүүр кижи-дир мен. Ылангыя бо чылын Бурятияга «Байкалдың эртинези», Уфага тюрк, моол ук-ызыгуурлуг чараш кыстарның конкурстары болур, анаа бистиң тыва Дангына чүге киржип болбазыл? Ол конкурстарга бистиң кыстарывысты ыяап кириштирер бис, бо конкурсту далаш-биле эрттирип турар чылдагаанывыс-даа ол.

— Вячеслав, «Дангына-89» конкурстуң база оргкомитединге турдунар, ынчангы кыстар биле амгы кыстарның аразында кандыг ылгал, өскерилгелер бар-дыр, бо ийи конкурсту деннеп көрдүнерле ыйнаан?

— Бир-ле дугаарында, тыва уругларның үш-дөрт чыл бурунгааргызынга көрде узун, шилгедек, сөөлгү модадан чыда калбайн турар апарганын демдеглекседим. Оон аңгыда дидим бооп, арны частып турарын эскердим. Ынчангаш маңаа демдеглеп каар үүл-тилекчи болган кыстарны тускай белеткээш, даштыкы аалчылар үткүп алыр, фоточуруктарын Тыва дугайында чарлал-афишаларга, календарьларга, чарлал-буклеттерге ажыглаар кылдыр Культура министерствозу-биле дугуржулганы кылган бис. А даштыкы аалчылар үткүп алыры-биле «Спутник» аян-чорук бюрозу-биле дугуржулга база бар. «Кадыннар школазын» организастап, анаа англи дылды өөредири көрдүнген. Бистиң тыва кыстар чараш талазы-биле кымдан-даа артык-тыр деп чоргаарал-биле чугаалап болур. Ынчангаш, канчан билир, «Делегейниң эң чараш кызы тыва Дангына» деп турар үе кажан-бир болур-даа чадавас. Анаа бүзүрээр апаар. Бүзүрел, сорук чокта үүг-даа үүве бүтпес болгай. «Күзелде хора чок» деп чугаа бар ийик бе?

К. О. САГДЫ, режиссер:

— Шагаа үезинде болур Дангынаның көрүлде-конкуурузунуң сценарийни И. Лопсан-биле тургускан бис. Министерствонуң мурнундан конкурска деткикчи-спонсорлар-биле ажылды харыылаар даалганы менээ берген. Конкурсту эрттиреринге акша берип, боттарының бичии-даа бол, үлүүн киирер дээн организациялар хөй. Ыдыгларга «Аско Тыва» компания, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези, «Спутник» туристер бюрозу, аныяктар ассоциациязы, республиканың Күш-культура болгаш спорткомитеди, Чурукчулар эвилели болгаш өске-даа организациялар конкурсту эрттиреринге үлүүн киргген. Деткикчи-спонсор бодунуң Дангызын шилип, анаа белээн бөөр, кандыг белек бөөри оларның эргези. Ынчангаш оргкомитетке ол дугайы чажыт болуп арткан.

АВТОРНУҢ БОДАЛЫ

«Дангына-89» конкурсту организастажып, оон соонда түүнел көргүзүгге кирбейн барган киржикчилерниң адаиениң аактыг состерин дыннап пат болган болгаш бо конкурсту барып көөр бичиидаа күзел чок турган мен. Ынчалза-даа ам анаа барып, ийи хүн дургузунда 170 ажыг киржикчи кыстарны көрүп, жюриде биеэги таныш-көрүштеримге ужуражып чугаалашкаш, коргуг-ла эки үүлдү эрттириптер часкан-дыр мен деп бодаандым. Жюриде аргадуржулганы Вячеслав Донгак танцы харыылап турар, Дина Оюн—конкурстуң башкарыкчызы, костюм талазы-биле чурукчу Н. Юша, парикмахер Л. Волошина, режиссер И. Лопсан болгаш өскелер-даа кирген.

Конкурсту көрүп олургаш, уругларның боттарының маңа-бодунга таарыштыр хевти шилип алганын, баштарының дүктерин чараштыр, арнынга тааржыр кылдыр кестирип, таарып, таарыштыр чазап, дыраап алганы, арнында макияжты кылын алганын кижи магадап ханмас. (Моон мурнунда конкурска эң-не «аскап» турганын айтыр апаар). Биргиээлчегде кижи хөй болганындан, уругларны 5-5-теп сценаже үндүрүп, холунда тудуп алган номерлерин өзугаар таныжылганы кылып, оларның танцыга сундулуун көрүп турган. Сценага бодун культурлуг эп билир, жюри кежигүннериниң айтырыгларынга тывынгыр, сагынгыр, харыыны берген уруглар ийигиээлчегже үнгеен.

Ийигиээлчегже 34 кыс шилиттинип киргген. Олардан 15 кижини шилип алгаш, «Шагаа-93-түн Дангызын» илередир. Ынчангаш шилиттинген кыстарга эң-не берге ээлчег — ийиги ээлчег болганы чугаажок. Чүге дизе жюриден аңгыда, 200 рубль-биле садып кирип келген аарыкчылар кандыг-даа жюриден артык болган. Ынчангаш уругларның айтырыгларга сүрөөдеп, харыы-даа «Сөөлгү катап «Байлар база ыглажыр» деп кинону көрген мен» деп харыылап турганы-даа ол. Маңаа уругларның аас-дылга алыспас, тывынгырын айтыр апаар. Оон мурнунда конкурска бир тыва уруг чангыс-даа тыва композитор ады билбес болганын сактып келгеш, үш-дөрт чыл иштинде безин кижилерниң билиг-мергежилиниң улгадып сайзыраанын кижи эскербес арга чок.

«Тыва кыстар чараш-тыр» деп жюри кежигүнү Ирина Лопсанның чугаазынга каттышпас арга чок. «Ынчалза-даа чамдыкта өөрүүвүс, ыядычалывыс коргуг улус-тур бис ийин» деп бир көрүкчү чугааланырга, чаныдаазы: «Бүдүжүвүс ындыг улус-тур бис, өөрүк чорук кижини каастаар» деп уламчылады. Ийе, кайы хамаанчок, уштуланнаан болурга, чараш эвес, көскүлен болур чүве. Ынчалза-даа мен маңаа, конкурска бодун бүгү тала-биле көргүзер чүве болганда, бичии дидим болур болза эки деп бодаар кижи чордум. Чамдык уруглар айтырыгларга харыылап турганы, чугаазының утказынче сагыш салбас, ынчангаш чүү чугаалап турарын боду безин билбейн баар хевирлиг. Бир-тээ, конкурска бодун боду көргүзер дээн төлөөде, дидим, бодунга бүзүрелдиг болур болза эки деп күзээр кижи чордум. Ылангыя орус уругларның хостуг, айтырыгга тывынгыр харыылазарын өөренип көрүп алыр болза, артык эвес хире.

«Чараш болур дизе, чүүдаа хайыралавас» деп чугаа бар болгай. Үе берге, ийик-хеп, аъш-чем өртээ хүн бүрү өзүп-ле олурар. Кижи бодаарга, шупту-ла үүл дүмбей-карангы апарып бар-ла чыдар ышкаш. Чок, ындыг эвес-тир. «Шагаа-93-түн Дангызы» ат дээш 15 кыс конкурстуң үшкү ээлчээнче киргген. 20-ге чедир олар тускай сценарий ёзугаар хүннүн-не белеткеир — кандыг базымны кылырындан, кедер хевинге чедир. Улуг ажыл. А шилиттинген уруглар аразында өөреникчилер, ажылдакчылар, башкылар, студентилер (Улан-Удэ, Томск хоорайлардан безин келген) дээш кымнарны чок дээр. Райондан келгеннер база бар. Оларның 20-ге чедир маңаа турганын, оруунуң өртээн кым-даа төлеп бербес. Конкурс дээрге конкурс-ла болгай. Тиилелгени чедип алыр дээр болзунза, ажылдаа, өөредилге-даа херек чок, чүгле белеткеир, сөөлгү мөпеэнге, сөөлгү дериге дээр туржур апаар. А кажан тиилеп алыр болзунза — хөй аңша, суй белек, алдар-ат сеңи маңап турар...

Чараш болур дээш, чүүдаа харамнанмайн, хайыралавайн... Бо чугааның шынмегезин «Шагаа-93-түн Дангызы» шынзыктырар чадавас.

Светлана МОНГУШ.

Конкурстуң 2-ги ээлчээнин үезинде.

ТУДУГЖУНУҢ ШҮЛҮКТЕРИ

«Кызыл үлетпүр тудугнун» хоочуну Дадар-оол Өктекоолович Донгактың шүлүктерин номчукчулар эки билир. Оон бөдүүн болгаш сагыш-сеткилден төрүттүнген одуруглары республика солунарынга парлаттынып, радиога бо-ла дыннаргыдаар. Ажылчынын арыг үнү сеткилдерни өөртүп чоруур. Д. Донгак сөөлгү үеде республика типографиязының тудуунда кызымаккай ажылдап турар. Ол хостуг шактарында шүлүктер бижип, чогаал каттыжыышкынарынга киржип, сеткил-сагыжын байдып чоруур тудугжу. Шүлүктериниң чыындызын Тываның ном үндүрер черинге ийи чыл бурунгаар-ла дужааган болгаш оон чырыкче үнерин манап чоруур. Бо удаада тудугжунуң чаа бижээн шүлүктерин номчукчуларга бараалгаттывыс. Парлалганын улуг одаа — типография тудуу бүдүнгүр-ле болзун, тудугжу-шүлүкчү.

ДЕМИР-ҮЖҮҮМ

Каяа-даа бол чораанымда,
Карманымдан ыратпазым
Хайыралыг ыдык элим —
Кады чоруур демир-үжүүм.
Дүнелерде оттуп келгеш,
Дүшке киргген чаалгамны
Саазынга бижий шаап аар.
Чаъс баштыг демир-үжүүм.
Боралгак көк будуу-биле
Бодалымның чараш-кадзын
Уран сөске илередип
Ужуктаптар демир-үжүүм.
Ава черим чаартылгазын
Аймак чонум чолун алган,
Үүлдү-чүрээм ыржыгажын
Чүглевиттер демир-үжүүм.
Дээштиг чиге бодалдарга
Деннелгелер бириктирип,
Сиилбип чоруур демир-үжүүм
Шиөгей дег чидиг болзун.

БЫЗААНЧЫМНЫ

Аар-ийиниң ыяжындан,
Ала-бенин кудуруундан,
Хоза-шокар лаазадан
Кожуп кылган бызаанчымны,
Уран холдар сиилбип каастаан
Үгулэалыг бызаанчымны.
Ада-өгбем аразындан
Аялгага салымныглар
Буруп шагдан салган алган,
Буянныг эт — бызаанчымны.
Бууккан хөөнүм чазан ойнаар,
Буянныг эт — бызаанчымны.
Аът баштыг бызаанчымга
Аян тудуп ойнаарымга,
Арат-чонум сеткил дойлуп,
Адыш часкап үнелээрлер.
Хөй-ле чонга бараалгаарда
Хөөнү чятпес бызаанчымны.

Донгак ДАДАР-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Бо чылдың февраль 27-де эртенгинин 10 шакта Каа-Хем районунуң Суг-Бажы школазынга **Ачы-буян марафону** болур. Ол школага өөренип чораанларны, башкылап ажылдаанларны марафонга киржиринче чаладывыс.

Школа коллективи.

«Прогресс» өөредилге төвү сайгарлыкчылар школазынга биче бүдүрүлгелериниң тургузукчуларын, бухгалтерлерин, секретарь-херек эргелекчилерин белеткээр ээлчеглиг кичээлдерин февраль 25-те 14 шакта эрттирип эгелээр.

АДРЕЗИ: Кызыл, Кочетов кудумчузу, 35, Амыдырал хандырылга бажыының 3-кү каъды, кирер эжик артында.

Чаа «УАЗ» 33-03 чүүк машинаазын чаа марканың «Жигули» машинаазынга орнап тур мен (ВАЗ-06-дан аңгыда).

АДРЕЗИ: Каа-Хем суур, Ударная кудумчузу, 9, кв. 1.

Өнчүнүң хевиринден хамаарылга чокка «Тыва кредит» банкының хуучузу болурун организацияларга банк саналдаг турар. Дадывырның бетики хемчээли 500 муң рубль. Орулгадан алыр үлүү (дивиденд) 100 хуу болур. Билдиришкин болгаш ат салыр хуудустар майыктарын банкының план килдизиниде ап болур. Телефоннары 2-12-50, 2-46-32.

Керээ өртээн ёзугаар чурттакчы чондан бода болгаш шээр малды база хаваннарны чежени-даа садып ап турарын, а ол ышкаш 1993 чылда күүседир кылдыр колхозтар-биле, совхозтар, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар-биле дугуржулга керээлерин «Сукпак» совхоз чарып эгелээпин дыннадып турар.

Борис Семенович Тугжунуң адынга 1989 чылдың март 15-те «Тываавтотранстың» өөредилге-курстуг комбинадының тывысканы «ВС» категориянын АО сериялыг № 0456298 чолаачылаар эргениң шынзылгазы читкенин барымдаалаш, ону күш чок деп санаар.

КИНО

ЯНВАРЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Америк капитан» (АКШ) 9.30, «Демир чудурук» (Индия, 2 сериялыг) 11.30, 14.20, 17.10. **«Видеозалга»:** «Наркотиктер тывыкчылары» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Моортайларга долаа» 9.00, «Павлин дангына» 10.50, «Көрүштен чалдан» 12.10, 14.10, 16.10, 18.10, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ниндзя терминатор» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Биче-оол Сундуевич Шыыраптың ачазы

Сундуй Шыырапович ШЫЫРАПТЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр Б. С. Шыырапка, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды Тыва Республиканың Чазаа илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызы Биче-оол Сундуевич Шыыраптың ачазы

Сундуй Шыырапович ШЫЫРАПТЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр Б. С. Шыырапка ханы кажыдалды Тыва Республиканың Культура министерствозу илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Биче-оол Сундуевич Шыыраптың ачазы

Сундуй Шыырапович ШЫЫРАПТЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр Тыва Республиканың Өөредилге министерствозунуң коллективи Б. С. Шыырапка, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Чөөн-Хемчик районнуң «Искра», совхозунуң дирекциязы, Бажын-Алаак көдээ Соведи соахозтуң үндезилекчилериниң бирээзи, күш-ажылдың хоочуну

Иргит Давыанович АЙЫЖЫНЫҢ

үр үеде аваашы, 1993 чылдың февраль 8-те мөчээни-биле холбаштыр дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Тываның киновидеокаттыжыышкыны, Танды районнуң кино четкизиниң дирекциязының коллективи Ада-чурттуң Улуг дайынынын киржикчизи, ол районнуң кино четкизиниң оон мурнунда директору чораан күш-ажылдың хоочуну

Михаил Данилович ПОЛЫНЦЕВТИН

71 харлаан чоруй мөчээни-биле холбаштыр оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Айтырыңар—харыылап берээли

УЛУСЧУ АРГАЛАР

Назы-харын улгаткан-даа болза, «Шын» солунну номчуп, оон арынарындан, ылангыя медицина темазынга өөредиглиг чүүлдерни билип ап турар кижи мен. Бо удаада билип алыксаан, айтырыымга харыы дыннакаан чүүлүм мындыг: бодумнуң-даа бажым дүгү (мээнинде кургуяк чок-даа болза) хөлчок дүжер-дир. Дыраан санымда дыргаам бизинге сирбек чыгыы кээр. Кырган кижи мен хамаан эвес, а дуймаларым уругларның базындыг-дыр. Оларның бажының кежи артында кургуяктыг. Көөрге, дөгей бистиг бижек-биле сивиришкен-даа олурарларла. Баш кургуяанга болгаш оон дүгүнүн дүжеринге удур улусчу кандыг аргалар барыл (саваннар, шампуньнар улуг дузалавас хире-дир)?. Оларның кандызы-даа дунмаларымда бар-ла-дыр.

Ч. ООРЖАК.

Кызыл районнуң Каа-Хем суурунуң Көк-Тей кудумчузунда чурттап орар.

Бижикчи Ч. Ооржактың айтырынга харыы кылдыр Челябинск хоорайның «Кижи» («Человек») каттыжыышкынының 1991 чылда чырыкче үндүреен доктор П. М. Куренковтуң чыындыларындан кара эм-биле эмиээр кижинин (знахарь) аргаларындан каш чижекти харыы кылдыр бердивис.

КУРГУЯК ЧИДИРЕРИНГЕ БОЛГАШ БАШ ДҮГҮНҮН ӨЗЕРИНГЕ

Репейник деп эм оъттун дазылын суглуг сакпынга хайындыр. Дазыл суг дүвүнче дүжүп турар апаргыже чедир хайындырыпкаш, эзип аар. Суг соой бээрге, хандыны арыс пес өттүр шүүреп алыр. Дазылды октаптар. Ол хандыны-биле баш кежин хүнүнүн-не чаар. Бажынар дүгүнүн чымчап эгелээнин өскерип турар апарганында кургуяк чиде бээр. Оон-биле кады баш дүгүнүн өзери дүргедээр.

БАШ ДҮГҮНҮҢ ДҮЖЕРИНГЕ УДУР БОЛГАШ ОНУ ӨСТҮРЕРИНГЕ

Коньяк, репейник хандызы, согуна суу холаан холуксаа-биле баш дүгүнүн дөзүн чаар. Бир улуг шопулак ишти коньяк кудуп алган болзунарза, шай шопулаанын ишти согуна суун, улуг шопулактын аллы ишти репейник хандызын холуур.

БАШ ДҮГҮ ХӨЛЧОК ДҮЖҮП ТУРАР БОЛЗА...

Улуг шопулак ишти касторка үзүнге (тоолгадыр үс эм) бир ампула Д витаминин холуур. Ол холуксаа-биле баш күйгазын кыскыже дүрбүүр. Ынчаар эмнээрин үш хүн үргүлчүлээр (хүнде бир катап). Дөрткү хүнде башты дагаа чуургазының сарыг черни эзилдирген чылыг суг-биле чуп кааптар. Тергиин дээн саван-биле баш чугганы ышкаш кылдыр экидир чуур дизе, дагаа чуургазының ийи сарыг чери чедер. Оон соонда башты хонук дургузунда дыштандыргаш, дараазында хүнден эгелеп база ынчаар эмнээр, чуур. Үшкү эмнээшкин сөөлүнде, дүгү шуут тазарты дүжүп калган кешке безин чөөктер көстүп кээр. Ынчаар эмнээн, чуттан соонда баш дүгү сырый, чараш көстүр. Шевеп көрүнер даан.

Валентина САТ
очулдуруп белеткээн.

ОЛ «СПОРТТУҢ» БИСКЕ ХЕРЭЭ БАР БЕ?

Спорттуң кандыг-даа хевиринге чараштыр ойнап чоруур болза эки деп чүвени мен өске кижилерден дора эвес билир мен. Чоокта чаа Кызыл хоорайның почта дужундан автобуска автоорук техникумунга чедир олурдум. Дөрт өзирик оод автобуска туразында-ла чаннап чордулар, дооразындан көөрге, чыынчыгдаа болдулар. Ол-бо кижилерже алгыржып, бөлдүнчүдаа бээрлер. Хөөкүй чонга та кайы хире коргунчуг болгаш дувуренчиг болду ыйнаан. Чоон, кара мергелерлиг, шагдаа оолдар бар-даа болза, койгун оолдары дег, хоруй бергеннер.

Ниити улуг эмнелге дужунга шевергин кеттингеи чээрби ажыг харлыг оол автобусче кирип келди. Демги эгенчиг эзирикпейлер ол оолга шорлу бердилер, «Канчап бардынар, оолдаанм, буруу чок эжинерни, орталанынар»— дидим. «Сен аная олур, даай. Силерни бис таныыр бис, Улуг-Хем чурттуг сен але»— дээш, карак базын кагды. Оолдарны таныр чададым. Ол аразында дужер черим чедип келди. Дөрт оол, демги эмнелге чанынга олурупкан оол душтувус-ле, «Оолдар чангыс оолче халдаар болза, болчур мен» деп шагда-ла шинтпирлеп алган мен. Дөрт оол демги оолдар сезиг апкан, алдырбастар. Ынчалза-даа бирээзин демги оглум база ыргайтыр берипти. Херишкен ыттар дег, ынчап турувуста, кызылчылардан кым-даа биске келбеди. Ийи оол бистен дезипти. Ийизин онгарып алгаш, эштеринин соонче чорудуптувус. Мындыг түннелдер бажымга кирип, демги оол-биле чарылдым.

1. Корум-чурум тудар бис дээр, эктинде погонларлыг, холунда моцнарлыг оолдарныи-даа койчуун. Ат эдилээринин орнунга, кортук кижилер милиция органынга ажылдаваза?! Чоннуң эрес-дидим оолдары чок эвес.

2. Ол дөрт оолдуң сөөгүнүн багын. Төрээн Тываазын, төрел чонун, ада-иезин, ат, фамилиязын канчаа хүндулелумну ында ларектар чаныче аппарды. Билбейн кылаштап бар чыткан кижини бир оол ужуруп келгеш, эгин кырынга тепти. Чангыс кижиже оолдар ушу аргазы-биле халдаан, демги чангыс оод ол оолдарга алдырар арга чок. Ынчалза-даа хөй кижи айыылдыг эвеспе дээш, бир оолду тудуп алгаш, «колхозчу» арга-биле карак аразынче үстүрдүм. Демги таныважым оолдун бөргүн тудуп, өскелерни чула берипти дээримге, кашпагай вес амытаннар боор. Та, арагазын, та чашпаныи ижип, тыртып алган, чонга човончыг, хөйге чаржынчыг болдулар. Ийе, Кызылда хөй кижилерни өлүрүп, үптээнин солунардан номчуп, телевизордан көрүп турар мен. Оон чижээнге алдарлыг артизинис Дмитрий Очурнуң өлүрткенин айтып болур. Өлүрүкчүлер тывылган-тывылбаанын дыныаваан болгай бис, ындыларга-даа таваржып турган чадавас бис. Үр эвес үеде орай дүне шак мындыг чүвеге таваржырга, вес амытаннар боор. Та, арагазын, та чашпаныи ижип, тыртып алган, чонга човончыг, хөйге чаржынчыг болдулар. Ийе, Кызылда хөй кижилерни өлүрүп, үптээнин солунардан номчуп, телевизордан көрүп турар мен. Оон чижээнге алдарлыг артизинис Дмитрий Очурнуң өлүрткенин айтып болур. Өлүрүкчүлер тывылган-тывылбаанын дыныаваан болгай бис, ындыларга-даа таваржып турган чадавас бис. Үр эвес үеде орай дүне шак мындыг чүвеге таваржырга,

Аныяктарның-даа чөгенчиин

ТЫВА ЧАЗААНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИИН ЭЭЛЧЕГЛИГ XII СЪЕЗДИЗИ

Тываның Чогаалчылар эвилелиинин ээлчеглиг XII съездизи март 11-де республиканың Парлалга бажынынга болур. Аная районнардан чалалга ёзугаар 23, Кызыл хоорайдан хөй санныг чогаалчылар киржир. Ол ышкаш районнарда чурттап турар чаалга албаан кижилер боттарының күзели-биле киржип болур.

Чогаалчыларның съездизинге баштаар черинин кылып чоруткан ажыл-чорудулгазының дугайында отчетту чогаалчы А. А. Даржай кылыр. Ол ышкаш Тываның Чогаалчылар эвилелиниң болгаш литература фондузунуң дүрүмнеринге өскерилгелерни киирери база көрдүнүп турар. Ревизия комиссиязының отчет-илеткелин база дыннаар.

Чогаалчылар съездизинге баштаар черинин даргазын, кежигүннерин сонгуур. Ол ышкаш литература фондузунуң баштаар черинин даргазын, «Улуг-Хем» сеткүүлүн кол редакторун, ревизия комиссиязының даргазын чаартып сонгуур. Ынчангаш чогаалчылар съездизинин ажылынга чер-черде ажылдап, чурттап турар көдээ чогаалчыларның ыяап-ла кээп киржири күзелчиг.

(Бистин корр.).

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» солунуну редакция коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), К. Ш. Монгуш М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келгеи кижилер хүлээн алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-99; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: Чаа улус депутаттарының Советтери чиитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-40; 3-36-73; хөгжүм, ажылдагый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал 3-39-15, 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаа[illegible] 3-57-02, 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлернин хостуг коруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал чеинге бүруткеттинген

Бүруткеттингеи дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барыл болур. Айыттынган фактылары, санныры болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505»

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы, Тиражы 24.010. Индекс 54240. Чагыг № 26.